नं० १४७१-च
भवानंदी टिप्पण्यामुपाधिवाद:
पत्राणि ५६

भवानंदी

१८००　५१९०

ग० उ० वा०
२

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥मूले व्यभिचारज्ञाने सति उपाधिज्ञानादिति योजनायां कृत्यम्। गौरवान्व्याप्तिनिश्चयद्वारत्वस्य ... गतत्वाच्च उपोद्घातस्यासंगत्वादाह ॥प्रसंग
इति॥स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंगः॥ ते च एवंक्रमेण स्मृतत्वे सम्प्रदर्शनाय उपाधिज्ञानादित्यादि मूले व्याप्तिग्रहोपाये साधकनिरूपणे चिसद्दादित्यत्र व्याप्तिनि
श्चयात्तत्रयोजकीभूतव्यभिचारशंकाकारणज्ञानविघटकत्वेनोपाधेः स्मारितत्वादिति भावः॥ उपाधिज्ञानव्याप्तिनिश्चयद्वारत्वं न तु तदुक्तं स्यादिति शेषः॥ साध्यत्व
व्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वरूपे उपाधिमानस्य विशेषणत्वे पत्र न तदसिमानसत्ताव्याप्तिः॥साध्यतावच्छेदकादीनां प्रवेशाव्यापकत्वे वैयर्थ्यमित्यत आह॥ यावदिति॥ यद्वाधि
व्यापकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नाव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नत्वं। तेन गुणकर्मान्यत्वे सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगगुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वेनाव्यापकत्वमिति भावः॥ एक
रूपेणेति॥ एकप्रकारेणैकस्मिन्धर्मे न चेत्यर्थः॥ तेन द्रव्यत्वेन समवायसंबंधेन वह्निधूमं वा प्रति व्यापकस्य द्रव्यत्वस्य वह्नित्वादिना संयोगादिसंबंधेन वाधूमी
नवह्नि प्रत्यव्यापकत्वेऽपि न वह्निमान्धूमादित्यत्र न द्रव्यत्वादौ नातिव्याप्तिः॥ तद्धर्मावच्छिन्नाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वप्रवेशे व्याप्तेरप्रवेशे
व्याप्याश्रयस्यासिद्धेराह॥ साध्यनिष्ठव्याप्तेति॥ धूमवानार्द्रेन्धनवह्नेरित्यत्र यस्यार्द्रेन्धनरूप उपाधेः साध्यव्यापकत्वं धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकार्द्रेन्धनव्यापकतया

धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्व

श्रीराम
२

अव्याप्तताबाधि
निनां २

दि

मयीरूपउपाध्यभावज्ञानीकरणं आर्द्रेंधननिष्ठत्तसामग्र्या व्याप्तिग्रहे वह्न्यत्वादिरूपोपाध्यभावज्ञानं कारणमिति क्रमेणानवस्थानस्यापरिहार्यत्वात् अन्योन्याश्रयएवनस्ये
नवतात्पत्तत्साद्रुपपादयति॥ सावेति॥ सोऽपाधिनिरूपितासाध्यनिष्ठाव्याप्तिः॥ यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वस्यानौपाधिकत्वेति॥ यावत्स्वव्यतिरेकव्यतिरेकि साध्यस
मानाधिकर[illegible]याऽनौपाधिकत्वज्ञानहेतुत्वे व्याप्तेरप्रवेशेनान्योन्याश्रयासंभवादिति॥ एतएव ज्ञानादेवेति॥ एवं प्रवेशेण उक्तरूपसाध्यव्यापकत्वाघटिता नौपाधिक
त्वातरज्ञानमवच्छेदे॥ धूमनिष्ठार्द्रेंधनव्याप्तिग्रहे यावदार्द्रेंधनव्यापकव्यापको धूमस्तदिज्ञानं कारणं वाच्यं॥ आर्द्रेंधनव्यापकं च आर्द्रेंधनमपातितत्रापिधू
मनिष्ठव्याप्तेः तन्निरूपकत्वज्ञानमपेक्षितं तथा चार्द्रेंधनेधूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वग्रहे सति धूमनिष्ठतद्व्याप्तिग्रहः धूमनिष्ठतद्व्याप्तिग्रहे च सति विरामण
ज्ञानात्तद्व्यापकत्वमार्द्रेंधने ग्राह्यमित्यन्योन्याश्रयः॥ धूमनिष्ठव्याप्तेस्तन्निरूपकत्वस्य च ग्राह्यत्वेनाज्ञानात्याश्रयः॥ तत्एवयावदुपाधिव्यापकव्यापकत्व
चद्यत्तद्व्यापकत्वमित्युक्तौ प्रतांतरमाह॥ व्यापकत्वमित्यादिना॥ सविशेषितव्यापकत्वकल्पने यत्र यद्व्यापकत्वं निर्णिक्तं तत्र तन्निष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमेवकल्पने
नस्या॥ अन्यथा उपाधिव्यापकत्वव्यभिचरितत्वनिश्चायकप्रतियोगित्वरूपतद्व्यापकत्वस्य प्रवेशो नावश्यकः नचात्राप्यमते तु उपाधिनिष्ठसाध्यव्यापक

श्रीराम

न ३ उ० व०
२

त्वमात्रे साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकस्वरूपे उपाधिव्यापकेसादौ अन्यथा ह्यव्यापकत्व स्य अंवरोधेपि अन्योन्याभावस्य ॥ हारात् पक्षधर्मावच्छेदोपाधेः साध्यव्यापकत्वमिति वि
२ ॥ शितमेव समयमुक्तं तत्रैवेष्टेति ॥ अनौपाधिकत्वशरीरनिविष्ट उपाधित्वप्रविष्टत्वार्थः ॥ स चेदापद्रति ॥ पक्षधर्म[illegible]वास्वरसः ॥ न तु तदवच्छेदकरणानवच्छेदकरण
वी उपाधितावच्छेदकसंबंधेन तदवच्छेदकरणव्यतिरेकत्वं सम्यक्प्रसिद्धं स तेन देव मारायाव्याप्ता ॥ तथा च यदवच्छेदकं सत्त्वादि त्यादौ सत्त्वावच्छेदकरण गुणानिष्ठ द्रव्यत्वाभावा
वच्छेदकरणानुवृत्ति द्रव्यत्वयोगे सत्त्वासाधनाव्यापकत्वसमर्थने पिठ्ठिमानेमेयत्वादित्यादौ सत्वादेः समवेतोपाधित्वं न स्यात् मेयकावच्छेदकरण
सामान्यादि निष्ठ सत्ताभावावच्छेदकरण सामान्यादौ समवायेन वर्तमानप्रसिद्धेस्तत्तदवच्छेदकरणवृत्तित्वस्य सत्तायां महत्वात् एवं द्रव्यं सत्त्वादित्या
दौ विशिष्टसत्त्वस्योपाधित्वं न स्यात् विशिष्टस्यानतिरेकेण गुणवृत्तित्वस्य तत्रासत्त्वात् अत आह ॥ तदवच्छेदकरणेति ॥ विशेष्यकर्मे न भातदवच्छेदकर
णावच्छेदकरणत्वं विशेष्यत्वलक्ष्यं तत्र प्रतियोगित्वविशेषणमिति दर्शयति ॥ यत्प्रतियोगित्वमिति ॥ तदवच्छेदकरणप्रयमानमवच्छेदकरणत्वं तदवच्छि
रणावच्छेदकरणत्वं सत्ताभावादृशावच्छेदकत्वेन ज्ञानविषयत्वमानात् विशेषितत्वं च ग्रहप्रतिबंधकस्य हि विषयत्वं याहरशाविषयो गात्वह्याने यदवच्छेदकरण

ग्या रत्ने

श्रीराम
२

प्रतियोग्यवच्छिन्नकरणत्वग्रह प्रतिबंधकतादृश प्रतियोगित्वमिति फलितार्थकौटुंबेत दित्याह ॥ प्रतियोगीति ॥ प्रतियोगिपदस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रति
योगित्वाधिकरणत्वे तद्धर्मावच्छिन्नाभावेत्यत्राभावत्वस्यैव वैयर्थ्यमत आह ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनेति ॥ न च कालः घटादिमान् ज्ञेयत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेनो
पाधौ न तदादावव्याप्तिः ॥ तेन संबंधेन काले प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन निरूपकप्रतियोग्यन
घा धिकरणस्यैव हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वे तत्प्रतियोगितापदं इतिविच्छिन्नत्वपरसंबंधत्वावच्छिन्नत्वेन यान्नावत्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव साध्यव्यापकत्वादिति ना
वः ॥ स्वपदस्य रूपेण स्वपदाभावमित्रातनमत्वादित्यत्र साधनाधिकरणसाध्यव्यापकस्य स्वरूपपक्षत्वस्य साधनस्पतिपक्षच मित्वात् पक्षच मीवोच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वस्यासंभवादिति ॥ वा तु प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य शास्त्रपत्वाद्विस्यादौ वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षस्य शास्त्रपत्व
रूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवाच्च सांकर्यमत आह ॥ न पक्षेति ॥ पक्षेतरेति यत्र पक्षे हेतुमिति साध्याभावमित्यादिप्रसिद्धपक्षः ॥ पक्षादितर इति
पक्षमीतस्पुरुषे संतनामकोऽपि पक्षेतरस्मिन्नाने स्यात्तो बहुव्रीहिमाह ॥ पक्षे [illegible] इति ॥ पक्षेतरस्य पक्षे मैत्रतनयत्वादिः पक्षे विषमत्वात् साधनव्यापकत्वमत आह

न॰उ॰वा॰
३

३ भावप्रधानेति॥ ननु भावप्रधाननिर्देशादेव सर्वनामकार्याभावे बहुव्रीह्यसमासगतौ सर्वनामसंज्ञाकेशरलकजसुगणायाप्रसक्तेस्तत्प्रदर्शनेपि सर्वना
मकार्यप्रसक्तेः सवात्र बहुव्रीहौ तत्पाक्षेपि निषेधानुशासनबलादेव सर्वनामकार्यप्रसङ्गाभावादिति॥ पर्वतेतरपदस्य पक्षावच्छेदे च मीपीकत्वेऽप्येवं पर्वतेतरान्य
त्वादित्यत्र पर्वतावृत्तिधूमान्यत्वादित्यर्थे प्रसङ्गतिः तत्र धर्मितावच्छेदकत्वे प्रथमतापत्तेश्च धर्मिभिन्नहेतुकत्वे व्याप्यादिस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः॥ भाव
प्रधानविनैवोपपत्तिमाह॥ तादात्म्येति॥ बहुव्रीह्याद्युपकर्तृत्वभावः। अत एव तादात्म्येन व्यापकत्वलक्षणतात्पर्यविषयत्वादेव पर्वतेतरभिन्नतादात्म्येन
साध्यव्यापकत्वेतादात्म्यावच्छिन्नपर्वतेतराभावः पर्वतेतरान्यत्वरूपो व्यापकाभावतायानवच्छिन्नभावसाधने हेतुरूपपपघटरूपतिभावः॥ इतरत्वाभावप्र
धाननिर्देशेन प्रकृतहेत्वपक्षपर्वतेतरत्वावच्छिन्नपरत्वे व्यापकत्वादिति पर्वतेतरत्वरूपव्यापकवतोन्यान्याभावः पर्वतेतरान्यत्वस्तुपस्तत्सम्पात्य
पेः गमकत्वं व्याप्याभावसाधकत्वं संगमनीयं॥ पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र तु बहुस्ते। यद्यपातिव्याप्तिविरोधपत्तवं हि सन्दिग्धसपक्षतावच्छेदेनान्वयव्याप्तिग्रहा
विरोधित्वानुमाने दोषः॥ अत्रानुव्यतिरेकव्याप्तिरेव गमकत्वोपयिकाति अपि च विशेषणगवमाकिंचित्करमितिभावः॥ तथावेयर्थ्यं पर्वतेतरव्यतिरे

श्रीराम
३

स्यवह्निनाव्याप्यत्वे पर्वतांशास्यैव पक्षीत व्याप्तिः अनुमानदूषक इत्यविशेषणत्वस्याभावे पि वास्तविकतिय व्यतिरेकत्वं साध्याभावव्याप्यभावच्छेदक
त्वविशेषणाघटितं तत्त्वे सति साध्यव्यापकत्वादि शालित्वविवक्षितं ॥ प्रत्यक्षमतमाह वस्तुतस्त्विति । व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं व्याप्यकोटावन्वयेऽप्यसा
ध्यसाधनयोरिति विशेषणेन तु व्यापककोटौ व्यतिरेकस्याप्रविविक्षितत्वादीत्यर्थः तु व्यापकव्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रथममुपन्यस्य व्याप्तिर्दर्शिता। प्रत्यक्षाव्या
प्यवृत्तिव्यतिरेकिणोः संयोगस्य च व्याप्तिस्तत्पोरवस्यं व्यतिरेकव्याप्तिस्तु केवलव्यतिरेकिणो व्याप्यवृत्तिपरामर्शे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं व्यापककोटा
वविलक्षणत्वादिति हेतुतावच्छेदकरूपेणाहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन व्यापकव्यतिरेकिप्रतियोगित्वे सति यत्साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशा
भावप्रतियोगितावच्छेदकपक्षमीवच्छिन्नानिरूपितव्याप्यत्ववान् सत्संबन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नतत्प्रतियोगिताकाभावत्वानवच्छिन्नव्यापकतानिरू
पितव्यापकतावच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यापकावच्छिन्नप्रतियोगिति इत्यर्थः संयोगि धर्मे यथा द्रव्यत्वादित्यादौ व्यति
चारवारकारणापत्ता इत्यादि। केवलाव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वमुक्तं संयोगस्यापि समवेतसामान्याभावस्वरूपव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् साध्यता

म०उ व्या०
४

वच्छेदकेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनं प्रमेयत्वादेरपि क्वचित्कप्रत्ययावच्छिन्नव्याप्यत्वप्रसंगाव प्रतियोगित्वात् साध्यतावच्छेदकसंबंधाव
च्छेदेन तादृशप्रतियोगितायां विशेषणता द्रव्यं संयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणाय इत्यादि दिक् संक्षेपेते॥ संयोगाभावस्य केवलान्वयितया तन्निरूपितव्याप्यता
यां द्रव्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वविशेषणत्वे यत्किंचिन्नानावच्छेदकत्वात् संयोगस्यापि समवेतत्वेन रूपेण व्यापकतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकरणासं
बंधेन संयोगाभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वात् अतएव दोषः स्वतन्त्रहेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकसंबंधेन चेति॥ पर्वतेतररत्याभावस्य वह्निकृत्वादिना
वह्न्यभावव्याप्यत्वेऽपि विशेषणताभावादुद्देश्यसिद्धेर्व्यापककोटौ तद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वस्य संबंधेनेदमस्त्वानुधावनेऽप्र
व्याप्यप्रमेयत्वादावव्याप्तिः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्य संयोगादौ नास्तित्वस्य समानाधिकरणद्रव्यत्वादिरूपपरंपरासंबंधादिना प्रतीतस्य
व्याप्यत्वव्यापकत्वयोः सीमवात् व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं साध्यसाधनयोर्धर्मिणः स्यात् न च व्याप्यवृत्तित्वं व्यतिरेकित्वे च विशाकूलितमे
वविशेषणतामकृत्वा व्याप्यवृत्तियो व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वमित्यनुगा। रणकिमर्थमिति वाच्यं॥ ज्ञानाकाशाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारा

श्रीराम
४

चारात्॥ आकाशाभावस्य घटाभावे मते आकाशरूपव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे सति वृत्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य निवेशनेन प्रयासगौरवात्॥ अत एव व्याप्य
वृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वं साध्यविशेषणमस्तु हेतौ व्याप्यवृत्तित्वमात्रं निवेश्यतां तावतैव द्रव्यं संयोगादित्यादौ व्यभिचारवारणसंभवादिति दूषणं प्रत्युक्तं यथाश्रुते
ऽपि दोषे व्यभिचारवार॥ केचित्तु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरावृत्तित्वस्य च तु रूपसमनियतगुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति तन्मते द्रव्यं केवलयोगादिमतद्रव्या
दौ केवलान्वयिव्यभिचारवच्छेदेन द्रव्यत्वव्याप्तिसत्त्वेऽपि केवलयोगादिमत्त्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तेरसंभवात् व्यभिचारस्तत्र व्याप्यवृत्तित्वस्य
स्यात् इत्याणदेशेऽपि विशेषणत्वेऽपि हेतुसमवच्छेदकरूपेण व्यतिरेकप्रतियोगित्वं विशेषणमावश्यकमित्याहुः॥ प्रकृतस्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणो हेतुसा
ध्ययोरित्ययमाहारः अन्वयः तथा च व्याप्यवृत्तित्वे हेतौ व्यतिरेकित्वे साध्ये विशेषणे अन्वयव्याप्तिश्च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वेनोपादेयाः
संयोगादव्यत्वादेस्तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसंयोगव्याप्यत्वाभावसत्त्वादेव न व्यभिचारः व्यतिरेकि तेन वृत्तिमद्व्यतिरेकप्रति
योगित्वं तेनाकाशाभावसाध्यकेन व्यभिचारः इष्टं चात्राबाध्यं प्रवर्तते नरत्वं न वह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपकत्व व्याप्यतानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छि

न०उ०वा०
५

नानिरूपितव्याप्यतावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं च वह्निसामग्र्यादिकमेव प्रसि
द्धं यदि च पर्वतेतरत्वनिरूपितव्यक्तिरूपमेवावच्छेदकत्वमादाय दत्तोऽसिद्धिरादिः कालेऽपि पर्वतेतरत्वेन तादृशव्याप्यतावच्छेदकं वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्ना
निरूपितव्याप्यतावच्छेदकस्याविच्छिन्नाभावत्वकत्वान्नाभावातितिप्रयोगः तादृशी स्व वह्निसामग्र्याश्चादिकमेव प्रसिद्धमिति॥ इदमेव चिंत्यं॥ पर्वतत्वेनेदन्त्वा
दिना तु पाश्चात्यैरेवंभावः एतपितत्त्वाच्चैतत्त्वेन तत्त्वं तु वीरमिति दिक्॥ पक्षेतरत्वेति॥ इदं शशशृङ्गं तु मते तु व्याप्तिरत्र व्यतिरेके शशविषाणादौ
यत्र्ये न व्याप्यत्वाविच्छिन्नपसत्वादि त्यर्थः॥ धूमाभाववान् वह्न्यभाववानित्यादौ धूमाभावाभाववत्त्वादिना व्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः॥ तत्र धूमव्यापकवह्न्यभावादि
ने न धूमाभावानुमानसंभवे धूमाभाववत्त्वावच्छिन्नवह्न्यभाववनिष्ठव्याप्तेरनभ्युपगमस्यापि संभवादिति तन्नोदाहृतं॥ ननु व्यतिरेकपदेन सपक्ष
पदार्थरूपोऽभावो वाच्यः न्वेयं प्रकृतासंगतिः पर्वतेतरत्वाभावव्याप्यपक्षतत्त्वरूपत्वादिति वाच्यं॥ पर्वतत्वनिष्ठस्वत्वेन प्रतियोगिकाभावस्य पर्वत
त्वसमनियतस्यापि ग्राह्यमते प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्पक्षपदार्थरूपत्वस्य प्राह॥ एवमपीति॥ स्वविशेषणताघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण

श्रीराम
५

वृत्तित्वविशिष्टतद्विशेष्यकावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्तवद्विशेषणांतदवच्छिन्नतद्विशेष्याभावत्वाभिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदकं विज्ञेयं अन्यव्याप्यानभ्युपगमेपि साध्य
रसहत्वात्॥ एवमपि। उक्तव्याप्तिस्वीकारे च।केवलान्वयिनीति।व्याप्तिरिति व्यतिरेकि च विशेषणतेनैव तत्रोक्तव्याप्ते स्वव्याप्यत्वस्यानुपगमात् तस्याश्च पक्षेतर
साध्याभेदव्याप्तिव्याप्तिरनेन प्रकारेण वारयितुमशक्येति भावः॥ तदूरते॥ साध्यरहिते। पक्षेउपाधेरवेति॥ यत्र साधनाव्यापकत्वे सत्यत्र साध्योपाधिरेवेस्य
र्थः॥ सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वान्निश्चयेप्येवेद॥ नन्वस्तुतथेत्यादिनातत्रोपाधिस्थानेस्याद्युक्तं तत्र न लक्षणं दूषणं फलदेऽलक्ष्यगमनस्येनातिव्याप
दाधित्वात्॥ तत्र आश्रयेस्वरूपतिय हि गवतेर्यति। नान्यतस्य तस्तेदानुमापकं अननुमापकत्वात् अनुमानदूषणप्रसंगेन तस्यानुपयोगात्॥ तत्प्रतिबन्धकता
निश्चयताया अवच्छेदकं॥ उक्तरूपं॥ सा अव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं॥ अनुमितिमात्रेति। तथा च उक्तरूपेण प्रतीतिनिश्चयत्वावच्छेदकं इत्यस्य
र्थः॥ तथा च न तदुपाधित्वस्वरूपमिति भावः॥ मूलेऽनुपाधित्वे उपाधित्वव्यवच्छेदकसाध्यव्यापकत्वानिश्चयेऽनुपाधिमात्रं उपाधित्वनिश्चयः पर्यवसित्वेन
निश्चितस्यैवउपाधित्वनिश्चयपर्यवसानात् उपाधिमात्रमिति न संगच्छेतेऽत आह॥ सत्प्रतिपक्षेति। पर्यवसितत्वेन निश्चये तदभावप्रकारेण निश्चयेन सत्प्रति

पक्षत्वात्रावादित्यर्थः॥ मूलतः स्वाप्यविचारो नायकत्वाय हृद्यकत्वमते॥ उक्तेद॥ विशेषवदंशिनां साध्यव्यापकता निश्चयः प्रकृतावन्ते इति पक्षपापक्षपत्तित्वेनानि
श्चितस्येत्यर्थः॥ विपक्षव्यावर्तकधर्मत्वमपेक्षणीयमाह॥ विपक्षेति॥ इदानीत्वं विशिष्टपर्वतेतरत्वादेरित्यर्थः॥ विपक्षव्यावर्तकत्वं यत्किंचिद्विप
क्षवृत्तितावच्छेदकं पक्षविशेषणतावच्छेदकं स्वविशिष्टं तद्वद्भिन्नतावत्तद्विपक्षवृत्तित्व यथा आर्द्रेन्धनादे रार्द्रत्वादितद्विशेषसाध्यकविप
क्षायोगोलकवृत्तितावच्छेदकं यदि वह्नित्वं तद्वद्भिन्नस्वविशिष्टतावदयोगोलकात्मकतद्विपक्षवृत्तितादृशविपक्षव्यावर्तकमन्यवृत्तिपर्वतान्यत्वा
देः पर्वतादेरिति॥ द्रव्यसत्त्वादित्यादौ गुणोपाधौ गुणत्वमव्यवृत्तिविपक्षव्यावर्तकं तद्विशेष्यतावच्छेदकतावेन निरुक्तव्यावर्तकत्वायोगात् ततो विप
क्षव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नोऽस्मत्र विशेषणपदं वा किंचिद्वृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वं च तदर्थः॥ तेन गुणत्वादिनिरासः वह्नित्वस्य च किं
चिद्विपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं विपक्षव्यावर्तकत्वं आर्द्रेन्धनादौ सर्वमेव विशेषणतोऽतरयोगे जलह्रदव्याप्यतावच्छेदकं पर्वतेत
रत्वादौ पर्वतादिविशेषणं तुल्यं न किंचिद्विपक्षभेदव्याप्यतावच्छेदकमिति॥ अत एवोपाधितावच्छेदकसंबन्धेन विपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि विवक्षायां हेतुसंसत्वादित्या

दोःसंयोगादि सर्वं चैनोपाधौ जन्यादिरित्यादि दूषणगमनवकाशं॥ विशेषणगमनवच्छिन्नेति। साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरन्यतरमात्रान्वयि। नचैवं
पर्वतेतरत्वादावपि वह्निविशिष्टत्वेन साध्यव्यापकत्वस्य महानसविशिष्टत्वेन साधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वात् तत्र विशेषणगमनवच्छिन्नसाध्यसत्त्वात्तत्राति
व्याप्तिरिति वाच्यं॥ एकरूपावच्छिन्न साध्यव्यापकत्वादिविवक्षणेनैव तन्निरासादिति। तद्धि वह्नि तं तस्य॥ विशेषणगमनवच्छिन्नमित्याशंकायां त्वित्याद्य यत्र
नाऽदृष्टस्यान्वयः॥ ननु तथापि स्यादिनापक्षेतरत्वादिरति धानेन दूष्टे ते स्वयमेव उद्भावितव्याप्तिकत्वेनेन तस्मात् दूषणत्वस्याकारत्वात् इत आशयं दूरयति पक्षे
तरत्वमेति। वक्ष्यतेव स्फुटत्वाद्दूषकतानुपोऽप्रक रूपवत्त्वात्वे न ज्ञायमानस्येदं चोपाधेः सत्प्रतिपक्षवदनित्यदोषत्वाभ्युपगमेन यदा तत्र साध्य
व्यापकत्वादिज्ञानं तदा सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन प्रायेण दूषकत्वं सर्वत्र साध्यव्यापकत्वादि पदं तत्र दूषणपक्षे॥ तस्यापि दूषकत्वस्य कारणाय चैवं व्याप्ति स्येत्य
र्थः॥ तथापि स्यादिना सत्प्रतिपक्षो[illegible]पक त्वस्योपक मात्र न तत्र साधनाव्यापकत्वस्यानुपयोगात्र सन्साधारणपातावन्मात्रस्येति पदं कार्य चैषं॥ सा
व्यतिरेके तत्र यनदृष्टमेति। तथाचमूले मात्रपदेन विपक्षव्यावर्तकविशेषणगमनवच्छिन्नत्वस्य व्युदासः॥ साध्यव्यापकत्वमात्रं न दूषकं पक्षे

न०उ०चा०
७ पक्षे साध्यव्यापकाभावस्य साधने वा साध्यव्यापकव्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचारस्य वा तुल्यायकत्वाद आह ॥ दोषेति ॥ दोषस्य सत्प्रतिपक्षस्य
व्यभिचारस्य वा ॥ नु त्वय नोपयोगित्वात् उन्नायको पयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ पक्षेतरस्य व्यभिचारित्वं हि पक्षे सम र्थोत्तरस्यैव ज्ञातित्यादत आह ॥ तादृशेतरस्येति
एवं चापाचेद्धि पक्षत्वं व्यभिचारानुमानद्वारा स्वानुमानमात्रस्योच्छेदः व्यभिचारानुमानस्याप्युच्छेदात् पक्षेतरोत्तरस्य हि पक्षसमर्पित्वे ज्ञातुत्तरत्वात्
ति ॥ तद्धारणाय विपक्षाव्यावर्तकेत्यादि विशेषणेनानुक्तिमिति प्रतारणे तिस्वार्थः ॥ स्वले इत्यपक्षसमर्थित्वेनेति ॥ स्वानुमानप्रवृत्तिकृतन्तद्धाने दूषणायामे
वेति नानुमानमात्रोच्छेदः स्यादाशयः ॥ पूर्वपक्षिणा उपाधित्वस्यैवाभ्युपगमात् उपाधित्वात्तात्रे पातितदुक्तिं न युक्तेत्यत आह ॥ उपाधित्वानङ्गीकारेपीति
सर्वतिरोभः ॥ नसउपाधिरितीति ॥ तथा च तद्धारकविशेषणेनानुक्तमिति भावः ॥ व्यभिचारोन्नायकत्वानानमुपपत्त्यन्यथा हृत्यादिना व्याप्यत्वोन्नाय
कत्वाभावे हेतुवचनमसंगतमतो न्यूनतात्र गायन्नच्यममेव दूषयति ॥ व्यभिचारादीति ॥ आदिना व्याप्यत्वानोन परिग्रहः ॥ उन्नायकस्यापि कर्मव्यभिचारोन्ना
यकत्वाभावे हेत्वप्रदर्शनात् न्यूनतेत्य तो हेतुं दूषयति ॥ अव्याप्यत्वेत्यादिना ॥ साध्यं दूषयति ॥ अव्याप्यत्वादीति ॥ ननु प्रतिपक्षबहुलस्वरूपबलं व्यपत्तये स

श्रीराम
७

त्रतिपक्षेसत्प्रतिपक्षोद्भावनयुक्तमेवेत्यत आह ॥ व्याप्तीति ॥ ननु तस्य ॥ प्रतिपक्षत्वं कुतस्त्या ॥ न हि सत्प्रतिपक्षतायामिति ॥ सप्तम्यर्थस्त्रोपयोगित्वं तत्राव्यापकत्वज्ञानं
तिप्रतिबंधकतोपयुक्तं न बहुत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ प्रमाणेति ॥ व्यापकधर्मप्रमेयत्वमित्यर्थः ॥ तस्यैव व्यापकतया बहुत्वं व नामित्यर्थः ॥ तथा च यत्रैता इत्यत्र
व्यापकत्वं न चरितार्थं तत्र सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षत्वं न तु पाध्युद्भावनं व्यर्थमेव स्यादिति मूलार्थः ॥ किंचेति ॥ मित्यस्य एवमिति व्याचष्टे ॥ एवमिति ॥ व्यतिरेकेऽसा
धारण्यादित्वज्ञानपिहि कुत्र दर्शनान्निष्यादि स्तात्पर्यार्थेहेतुर्दूरयति ॥ बाधस्य निश्चये स्यादिना ॥ असाधारण्यात् ॥ व्यतिरेकेऽसाधारण्यावस्थापन
प्यमिति ॥ उपाध्युद्भावनं न ते यत्स्यात् ॥ यद्वा व्यतिरेकेऽहेतुत्वज्ञानं तत्र बाधस्यापि निश्चय इति ॥ असाधारण्यादित्वज्ञाने तस्य च निश्चये स्यादि केऽहेतुरपि तत्फलजनकत्वान्ना
हेसेति हेतुत्वत्रापिहि तु दूरयति बाधस्यापि निश्चयेस्यादिना ॥ ननु वैयर्थ्यं विप्रतिपत्तिबलाद् वत्त्रोपाधि नैवविप्सती त्यन्तस्मादव्याप्या नियामकत्वाद् इत्याह ॥ मूले
बाधेनाव्यभिचारयमक इति ॥ हेतुमतीति ॥ हेतुमतिपक्षे आद्ये उपाधिर्नियामकत्वेन व्याप्तिकृपा धेयान्यथा सत्वान्यपरिशेषात्पक्षे तर एव उपाधिर्विशिष्ट
तात्पर्यार्थः ॥ अत एव स्वादेरुपाधित्वसंभवादिति ॥ तथा च न परिशेषावकाश इति भावः ॥ तेनेत्यादि ॥ अत्रैव परिशेषादुक्तनियमबलेन पक्षेतरउपाधित्व

ग्र० उ० व्या०
८
8

संनवद्वृत्तित्वाभाव॥ इत्यंचितो॥ नव्यास्तं कोरोति॥ व्यभिचारिणः घटस्य कोऽर्थस्य धेः॥ गी व्याग्भावावच्छिन्नो घटो गोघवान् प्रवितान्वादित्यादौ॥ अप्रसिद्धस्य महानसीय
वह्नेर्महानसीयत्वेन ज्ञातवन्मितिजायवस हेतुकारणं महानसीयवह्न्यादेर्वाद साध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ च हेतुमतिपक्षे बाधसत्वे पुनाध्येरना
नात्यव्यभिचारस्त्वपेक्षः॥ साध्याज्ञानस्येवेति॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव त्वपेक्षः॥ प्रकृते॥ प्रकृत नियमे॥ अनिश्चायस्य केवचनत्या दाह॥ तदनभ्युप
गमाद्धेति॥ असंकाशी बाधानभ्युपगमात्॥ प्रकृतावच्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रस्यैवानुमितिविपक्षत्वेन प्रकृतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वपडनुमित्य
विषयत्वात्॥ समानप्रकारक विरोधिनिश्चयस्यैव विरोधितया महानसीयवह्नित्वेन सार्वनिश्चयस्य वह्नित्वेन तदनुमिताविरोधात्॥ मत्रिंगपरामर्श
स्पकुणतया बाधितार्थज्ञानवत्प्रतिसंधानवत्साद्यितत्तस्तथात्वं नित्यसत्त्वादितिराचार्य॥ तन्मसमन्वाजनिति॥ असाधारण्यव्यतिरेकव्याप्तियोगित्वेन तुल्य
मित्यर्थः॥ साध्यता व्यापकस्येति॥ कृत्योपाधिनियमाद्दति॥ मूलस्यमुद्द साध्यव्यापकोपाधिनियमद्दत्वर्थः॥ एतद्व्यतिरेकः॥ प्रतेज्ञत्त्वादिव्यतिरेकः॥ पदे
तेजोमात्रे॥ साध्यस्यानु[illegible]व्यतिरेकस्य[illegible]त्वस्य॥ प्रमिद्धौ च अनिश्चये॥ सपक्षे॥ निश्चितसाध्यवत्ता इत्यादि॥ साध्यनिश्चयविषयत्वं सपक्षत्वं नतु

श्रीरामः
८

निश्चित साध्यवत्त्वीतस्मात्तेनाप्रसिद्धिरितिभावः॥ यो योमतीति॥ उक्तरूपवत्त्वेनसंदिग्धत्वमिति यत्नेतोऽस्यद्विग्नयस्मात् सन्नवादघतात साध्यतदन्यवत्ता
समवारजनुकूलरूपानुभावनसपक्षसिद्धिमनुकध्यमाप्रोप्रमितिउक्त अनिश्चयानुसरणं॥ नचाप्रतीतसाध्यतदभावसहचारत्वमित्यत्रसाध्येनिश्चयस्मा
त्पूर्वकत्वादनुसरणं किमर्थमितिवाच्यं॥ नि निनसाध्यतदभाव [illegible] रणकिंप्यनिश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तिलपानिश्चितत्वमित्यर्थिकर
णानिग्राचेहा॥ सचानुसरणादिति॥ यद्वायत्वादाकूटवन्नामसः प्राप्तोप्रमितितस्य स्वाप्यहम्भनासितदासत्रोक्तपक्षेव्यतिरेकस्योक्तरूपासाधारण
यावदुपाधित्वमक्तनमितिकिंचेनसलक्ष्या समतिरित्यस्वरसःमत्वेपरभूत्स्वमेनसूचितः॥ व्यतिरेकिणा इत्यत्रत्तिपक्षसत्त्वनाचेतिसत्त्वमवतारयति
माहाप्रसाधारणेहात्यादिना॥ व्याप्तियहघतितंबोधहपक्षनावान्मित्यर्थतनेतसंबधः॥ नतुअन्वयव्याप्तियहप्रतिबंधेचेत्वितिव्यतिरेकसहचारवज
व्यतिरेकव्याप्तियहादेनानुमितिस्यादितआह व्यतिरेकेति॥ तदविशेषारस्वसाधारणेहेतुव्यतिरेकव्याप्तियहाविशेषान्तरभेयेहेतहपदेनतरस्यव्य
तिरेके अन्वयव्याप्तियहप्रतिबंधोनहत्वकराबाकुमित्यर्थः॥ व्यतिरेकित्वादिति॥ व्यतिरेकव्याप्तियहाधीनअन्वत्रेतिपस्ताचांअन्वयव्याप्तियहस्या

किंचित्करत्वादित्यर्थः ॥ एतदेवमस्येव्यतिरेकिणोप्युक्तं । न वा साधारणत्वं स्यापि सन्दिग्धत्वमपि स्वव्यापकतया दोषः स्यादिति मूलार्थं दर्शयितुमाह नन्विति
यदूति ॥ हृदसन्दिग्धेतिपक्षेऽदूषकताबीजमिति नेत्यर्थः ॥ तदनवकाशान्त सन्दिग्धपक्षानवकाशात्सर्वेऽप्युक्तरसीतिरिति यथा साध्यव्यापकत्वेन चारित्वेन सा
ध्यव्यापकतारित्वमुक्तं यथा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वमुपाधौ स्यादिति तदाशये त्यर्थः ॥ अतिव्याप्तिमुक्तायकत्वस्यापि ॥ प्रपञ्चकता यामन्वाह
कमयि राज्येच ॥ उपाधेरन्यतोऽपि दृष्टिकोदयात् व्याप्यत्वयोगमवच्छेदासिद्धवान् प्रकृतानुपयोगाच्च ॥ एकत्र कारस्यान्तिवाक्रमे दूषयितुं तद्वेवमूलमनु
वदति उपाधेरित्यादि ॥ नन्वनुवृत्त्यादिकेऽमूलकृतिपयपदानि दूषयितुमाविष्कर्तुमर्हत्स्तिन्ममनुवदति ॥ नन्वनुवेत्यादिपर्के त दोतव्याप्तिवारणाय
निपक्षाभावनेत्यादि विशेषणोपादानात् हेतौ शेषातिपरकं मूलस्थदानिं दूषयितुं हरस्यति ॥ उपादापतान्भिति ॥ तस्यापीति मूलमनुवाति व्याप्तिस्थले
दर्शयति अत एव दूति ॥ निपक्षाभावनेकत्वत्र यादिविपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वं तदा ... भेदेनापि पक्षतापोपरमान्यो विपक्षत्वम् कृतमिथ्यात्वा
चैनागपदूति ॥ यदि निश्चितसाध्याभाववत्त्वं न तदा हेत्वाभासत्वं ... गतिः ॥ नवाम्युक्तत्वे ... व्याप्यत्वेन ... निपक्षाभावनेकत्वम

व्यापकेतिवाच्यं॥ नहि घटाणुत्वव्यापकत्वे नोपाधेः प्रवेशः किंत्वणुत्वेन तेन रूपेण परमाणुत्वस्यापि रूपस्याव्यापकत्वमस्त्येवेति भावः॥ अत्र तज्जडत्वाग्र
हिरसाध्यव्यापकत्वस्य दूषकतायामनुपयोगित्वेऽपि हेतावतिव्याप्तिवारकतयैव सार्थकत्वात् तत्पैत्यादि दूषणमनुपपन्नमतस्तदवतार
णिकामाह॥ नन्वित्यादिना॥ व्यभिचारादिति॥ आदिनासत्प्रतिपक्षपरिग्रहः॥ उन्नायकत्वव्याप्यतया व्याप्य इत्यत्र व्यभिचारिज्ञातियोगितया माव्येणेतिमा
त्रपदेन मात्रपदेन साध्यव्याप्यत्वादिघटितजडत्वस्याव्यवच्छेदः उपाधित्वे उपाधिपदवाच्यत्वे व्यापकव्यभिचारादाविति॥ आदिनासत्प्रतिपक्षोन्ना
यकव्यतिरेकपरिग्रहः॥ नचैवमपि दूषकतासमकालव्यापकत्वे चकारवैयर्थ्यं तद्धर्ममाहात्म्येन रूपेणेति॥ दूषकतायामित्यस्य माख्याव्यभिचारस्येत्यादि प्र
तिप्रसञ्जनेति॥ व्यापकस्य निश्चयित्वादावतिप्रसञ्जनेत्यर्थः॥ तथा च व्यापकत्वमसिद्धिवारित्वादावतिप्रसंगनिर्जकस्य तद्दूतानियामकस्य स्वव्यभिचारिणो
त्यादि दूषकताबीजस्यापि विषमव्यापकसाधारण्यवारणाय यत्र साध्यव्याप्यत्वविघटकी न वति मततास्यैव यथ्यादितास जाधेः॥ सत्योक्तसाध्यव्यापक
कत्वस्य सहेतावपि सत्वे नातिव्याप्तिः स्यादिति॥ साध्यव्यापकचेमेतिजनकत्वादिरूपप्रयोजकत्वेन विवक्षितमित्याह॥ साध्यान्वयेत्यादि॥ उन्नायकत्वं

न०उ०वा०
१०

10

व्याप्यत्वं॥ साध्यान्वयोन।यत्रान्वयप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वं साध्यव्यतिरेको नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं लभ्यते आघटत्वेन पदेनैतद्वारणमि-
ति भावः॥ अन्यथा॥ उक्तरूपप्रयोजकत्वस्यानियामकत्वेऽतिप्रसंगात्॥ विषमव्यापकेपदे नूरादौ विषमव्याप्तत्वादि घनादावति प्रसंगात्॥ ननु आसौ तत्त्वस्य पर्य-
कत्वे निष्पसाध्यके विषमव्यापकाद्यावति प्रसंगादित्यतो व्याचष्टे॥ स्वनवतः असन्तत्त्वेतिवद्धितं निषिद्धितुमहं प्रयोजकं उपाधिपदवाच्यत्वेदघितो
नचैवमिति॥ एतद्दूषणं नोपाधिकस्य साध्यव्याप्यत्वस्य उपदर्शने॥ सवाप्ति॥ साध्यव्याप्यत्वस्य निवेशयितुरपि॥ साध्यवत्त्वादविप्रतिपादिना॥ केवलान्वयि
साध्यकपदेनेतरादिसंग्रहः॥ अनुपाधित्वे॥ उपाधिपदाप्रतिपाद्यत्वे॥ ननु स्वनिष्ठधर्मान्तरसंक्रामकत्वमुपाधियोगेऽपजन्तौ स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वस्याला-
भात्कथं तद्दला साध्यव्याप्यत्वस्य लाभ इत्यत आह॥ यद्धर्मेति॥ यद्धर्मविषयकबोधजनकसत्त्वमंतपदसमभिव्याहारे तात्पर्यः॥ यद्धर्मस्य विषयत्वे
विशेष्यतयान्विशेषणतया॥ सदुपाधिकपद॥ यथा स्फटिके लोहितोऽसौ इति॥ अत्र स्फटिकविशेष्यकप्रतीतिप्रकारकरूपसंकथिविशिष्टस्फटिकपदस्यल-
क्षण॥ सत्यम्याख्योपाधिपदापितयधेदको हलस्य रहितमान्वय भेदः॥ उपाधिपदस्य स्वरहितमप्रकारकज्ञानजनकत्वेदशार्थः॥ तेदेव प्रवियोगित

श्रीराम
१०

याजपाकुसुमादेरनुयोगितया च स्फुटिकादेरन्वयः स्वसन्निहितस्फुटिकविशेष्यकप्रतीतिप्रकारीभूतलौहित्याभिन्नास्ववृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानजनकं जपाकु
सुममित्यन्वयबोधः॥ वस्तुतस्तु लौहित्यस्फुटिके जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ उपाधिपदस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिजनक एवार्थः। जपाकुसुमादिपदोत्तर
स्य सुजो वृत्तित्वे तेदेच लक्षणावृत्तिलभ्योपाधिपदार्थैकदेशे धर्मे तदस्य च स्फुटिकादीनामनयोरुत्पत्ति नैयायिक्याः ज तेन स्वत्वाननुगमान्नीतशक्तिक
त्वेन स्फुटिकपदोत्तरसप्तम्या विशेष्यकत्वं उपाधिपदार्थैकदेशे प्रतीतावन्वितमित्यपि॥ धर्मिमात्रतात्पर्यमर्यादया लौहित्यमेव धर्मित्वेन तात्पर्ये तेषां चास्य
भिन्नस्फुटिकविशेष्यकस्ववृत्तिधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकं जपाकुसुममित्यन्वयबोधः॥ जपाकुसुमस्फुटिकयोर्भिन्नकालत्वे तादृशप्रतीतिजनकत्वा
सीनत्वात् प्रघितएव समीपवर्तित्वस्य लाभः। अस्तु वा तत्रापि स्फुपोलरुणायदिच स्फुटिके जरक्तोलरूपरागयोरुत्पत्तिविरोधः तदा स्फुटिकपदस्यैव जपाकु
सुमादिभिन्नतत्समीपवर्तिस्फुटिके लक्षणा धर्मत्वेनैव स्वत्वं लौहित्यादेर्नानानाम पर्यायैर्नान्वयबोधस्य भिन्नत्वमर्थोऽपि। सिद्धान्ते विनाप्रकलतेस्तु
कारत्वेदः सामीप्यं च उपाधिपदस्यैवार्थः॥ तत्र च जपाकुसुमादेर्नामार्थस्य विशेषणतया स्फुटिकादेर्विशेष्यतयान्वयः। उ एवमुपाधिपदार्थैक

न्या०कु०व्या०
२१

देशो धर्मे जिज्ञपाकुसुमादेरुपचिकुरणत्वेनान्वयः। स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममनुपाधिरित्यत्र उपाधिपदस्य भेदः सामान्यं स्वनिष्ठत्वं प्रतीतिजनकत्वं चार्थः
सान्निध्ये देरन्वयः एवं च यत्र स्वेच्छया जपाकुसुमस्य सन्निरूपकतया लौहित्यस्योपचाराधिकरणतयान्वयः स्फटिकपदस्य स्फटिकलौहित्ये वैशिष्ट्यम्॥ स तस्मात्प्रकारा
रकत्वमर्थः इत्थं च स्वसन्निहितस्य समीपवर्तिस्फटिकविशेष्यकस्वरक्तलौहित्यप्रकारकप्रतीतिजनकं जपाकुसुममित्यन्वयबोधः अयमत्र साधने
उपाधिरित्यत्र अयमसत्यम्यविशेष्यत्वं हि गायसत्तम्यादास्तात्म्येन प्रकारकत्वं साधनपदस्य वाधर्मे परतया व्याप्यत्वमात्रपरत्वं उपाधिपदस्य
च समानानामधिकरणपरूपं सामान्यतादात्म्यं रहितत्वं वा प्रतीतिजनकत्वार्थः। पदार्थानामन्वयः प्रागिव एवं च स्वसमानाधिकरणे तद्विशेष्यकस्व
तादात्म्यव्याप्यप्रकारकप्रतीतिजनकः सोयमित्याकारः स्वसमानाधिकरणे तद्विशेष्यकस्ववृत्ति व्याप्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनको यमित्याका
रको न्वयबोध इति सोपाधिचिन्तायां तस्योपाधेरन्यावृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकोरुत्तरस्य प्रसिद्धत्वेन च सात्मनानाव संयोगादिनासंबंधेनोपाध्यभाव
स्य व्याप्तेनावरोधावाधादिदोषापत्तिरितिप्रवहारविषयस्याभावप्रवृत्तेपदार्थावच्छेदकवाक्यम्॥ तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्विषयं हेतुरित्यभिमाह॥ स्ति

श्रीराम
२१

विरोचिला[illegible]

तावदित्यादित्यादिना॥ इहोपाधिरित्यत्र उपाधेः सामानाधिकरण्यादेर्विषयत्वं निराकर्तुं व्यतिरेकमाह नेहोपाधिरिति॥ न चासति सद्रूप्ताविति तादृशोपाधिसामानाधि
करण्यसत्वान्नेहोपाधिरिति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यं॥ प्रतीतिविषयतामात्रेणान्याय्यापेक्षितावच्छेदकस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादेव बोधकत्वादितो प्रत्युत्पत्तिं दृढयितुं व्यवहारम
प्याह॥ व्यवहारश्चेति॥ तो प्रतीतिव्यवहारो॥ असंबद्धेति॥ उपाधिव्यभिचारान्नावादे यदनागरः प्राप्यतायां कल्पकस्यानुत्पत्तिबलस्य व्यवहाराघनित्वान्न व्यव
हारे न व्यवहर्त्तव्य ह्यानविषयव्यभिचारादेः संबंधत्वकव्यकतया च प्रतीतेरप्युक्तत्वादिति भावः॥ उक्तप्रतीत्यो यथाक्रमं विषयमाह॥ यदीति॥ प्रमेयत्वव्य
भिचारसिद्ध्यर्थं साध्यसाधनयोर्मध्ये प्रसंगेरित्यत आह तदव्याप्यत्वेति॥ उभयं नोपाधिपदस्योपाधेर्व्यभिचारेऽव्याप्यत्वेन साध्याभिकत्वाभिमुखत्वे व्यव
हारोपादनेन घटते इह स्पष्टो न दृष्टान्तोऽपि प्रकारान्तरमाह॥ यद्वेति॥ तेन॥ व्यभिचारेणाव्याप्यत्वेन वा॥ तद्धूमवत्त्वे॥ साधनत्वे च॥ सत्प्रतिपक्षसाधा
रणमत्र प्रत्यवतिष्ठमुक्तं॥ उक्तरूपानुतोन संबंधेन उपाध्यन्वयसाधनतिष्ठेनेहोपाधिरित्यस्यार्थो बोध्यः॥ व्याप्यत्वादिति॥ नेहोपाधिरित्यस्योपाधिव्यभि
चाराधनानाधिकत्वे यस्य येषु व्यभिचारादेः तद्रूपेण तेन संबंधेनोपाध्यन्वयार्थकत्वे चानाप्तिः तेन संबंधेन यद्भावपरत्वमित्यर्थः॥ यथाश्रुतव्यभिचा

रविरोधित्वे साध्यव्यापकत्वस्यैव लाभात् साध्यसमव्याप्यत्वमुपाधेर्लभ्यत इति तत्राव्यभिचारविरोधित्वं निर्वक्ति ॥ तदभावस्येत्यादिना ॥ तदभावस्य ॥
यद्व्यभिचाराघटकाभावस्य ॥ तत्पदस्य परत्वादौ ॥ तत्पदं ताद्रूप्यपरं भावपरं ॥ व्यापकाभावस्य साध्यादौ व्यभिचारविरहे ऽसामानाधिकरण्यप्रसङ्गस्वादयत्प्रयुक्तमिति ॥ तद्वि
रहेति ॥ तदभावविरहेति ॥ विषमव्याप्यतावच्छेदके हेतौ मेयत्वादौ व्यभिचारसत्त्वाद व्याप्तिरिति ॥ अव्याप्यत्व स्वघटकत्वं त्वेतादृशसमव्याप्यव्यापकत्वात्मकं यदन्यो
न्यविरहेति गगनादौ व्यभिचारासत्त्वाद सिन्नवद्व्यक्तो घर्मो दृश्यते ॥ तद्विरहस्य व्यभिचारव्याप्यत्वेन तत्र व्यभिचारविरोधित्वे स्वरूपतो न द्वारतस्तदभावनिवेशे
वरजान्तरं निर्विकल्पकं वेद जमनुवदति ॥ तत्सत्त्वस्येत्यादिना ॥ यद्वा व्यभिचारान्नानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान्वयव्यतिरेकशालित्वस्तत्र व्यभिचारविरोधित्वमु
क्ता व्यभिचाराभावसमनियतत्वस्वरूपं तदाह ॥ तत्सत्त्वइत्यादिना ॥ जत्राप्यव्याप्तस्य घटत्वं वे व्यभिचारविरहेति गगनादावुपाधिव्याप्यत्वरूपतस्याभावस्य
वद्द्रूपतो घर्मेति ॥ इदं द्वाराव्यभिचारविरोधित्वे आपादजादिसमव्यापकस्य च्युता यदत्रापि विषमव्याप्यत्वव्यभिचारत्वाय वदंयतिइ द्वारान्वेत्यादिना ॥ व्यापकतेने
ति धूमस्य विषमव्यापकमाद्रेन्धनं तत्र स्वव्यभिचारा घटाभावसत्त्वेपि धूमव्यभिचारसत्त्वादित्यर्थः ॥ विषमव्याप्तिव्याप्यस्य तन्मात्रतानां सत्त्वसाध्ये धूमादौ तद्विरहेपि

तस्माद्दानसत्त्वव्यभिचाराद्यभावरूपपदस्याविरहे विशेषणव्यभिचारित्वाभावादिति भावः॥ एतावता समव्याप्तत्वे सध्येन नु साधनाव्यापकत्वमुक्तं तत्राव
तामृशाधर्मेति॥ उक्तसंबन्धेनेति॥ उक्तसंबन्धेन स्वव्यभिचारित्वस्वव्याप्यत्वेन वा संबन्धेन॥ उक्तस्य संबन्धस्य वृत्तिनियामकत्वे मानाभावादाह॥ उक्तसंबन्धस्यैवेति॥ उक्तस्यो
पाधित्वे विपरिताविकल्पनो पाधिकत्वे प्रयोजकमित्याशयेनाह यत्र समव्याप्तोपाधेर्हेतौ न वर्तते तत्रानौपाधिकत्वस्यात्र सत्तौ व्याप्तिवारेचाततन्तु स्यादित्य
पक्षाउन्नत्यादाह॥ सर्वत्रेति॥ सन्ध्यायेवकारेण लक्षणएकदेशान्तस्यनिरुपाधित्वेनादरा[illegible]तिरोपनिरुपाधित्वप्रसक्तौ तद्ध्यावृत्त्यर्थमितिभावः॥ स
तद्ध्वेति॥ यत एवोक्तरीत्या उपाधिनिरुक्तौ अत एवेत्यर्थः॥ [illegible] घटितत्वं तत्रैव तत्[illegible]नौपाधिकत्वं पाधिक[illegible]रित्तिभावः॥ य
साध्यके व्यभिचारः प्रसिद्धसाध्यक एव सङ्केतानौपाधिकत्वं केवलान्वयिसाध्यके [illegible] प्रसिद्ध्यानन्तरघटितनिरुक्तोपाधेरप्रसिद्ध्यानन्तत्राभो पा
धिकत्वमिति हृदयं॥ केवलान्वयपदं मित्यत्र [illegible] तेषां [illegible] वृत्ति॥ न नु विषमव्यापकस्यापि [illegible] सत्त्वात्तद्वारकावि
शेषणज [illegible] करणम नुचितमित्याशङ्क्य [illegible] केवलान्वयि [illegible] समव्याप्तत्ववृत्तित्वल [illegible] करणमनुचितमतः प्रयोजनमाह

विरोधेति॥ एकैकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमात्रस्य व्याप्तिशरीरघटकत्वान्न स्यात् व्याप्यत्वान्न स्यात् सम्बन्धकता॥ दोषो नायत्नोपयोगिता
नस्यादित्युन्नयस्य साध्यत्वव्यापकत्वग्राहकदशायां पक्षीयाणां तद्योगव्यवहारः समव्याप्याकाशेति॥ आकाशपदमुपाधितावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तित्वाभावप्रतियोगिक
13 वृत्तित्वनिरूपकत्वक्लृप्तस्याभावस्य मात्रेति॥ धूमवान्वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनजन्यवह्न्याकाशान्यतरत्वादिनेत्यर्थः॥ तेन रूपेणाकाशादिकपक्षित्वे इतीति गिरः॥ आका
शत्वादिना आकाशत्वादिमात् पक्षतागमनसंभावितत्वमस्य केवलेऽहं यदि चेति॥ अनित्यत्वविषमव्यापकस्य प्रमेयत्वस्य व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धे
रुक्तत्र सर्वथा सङ्गतिमाशङ्क्याह॥ तत्रचेति॥ व्यतिरेकीति॥ गगनत्वादिरेव तादृशधर्म इति॥ व्याप्तिलक्षणाघट इति॥ केवलान्वयिनि सर्वेषामभावादनुमानानामवे
त्र्यापत्तेरभाव इति भावः॥ यत्रेति॥ अयमेव तावन्मात्रवृत्ति यावद्धर्मवान्स्मे पत्यादि साध्येसाध्यातिरिक्तेत्सोपाधेरभावादित्यर्थः॥ ज्ञातव्याप्तिरिति॥ स्वव्याप्ति
नविरोधिसाधनाव्यापकत्वनियतस्त्वानात्मत्वं यद्धर्मत्वानामवच्छेदप्रवृत्तेन साध्यकत्वं प्रतौपाधिकत्वमित्यभिप्रायेण॥ पक्षेतरेति॥ कोपाध्यभावएवा। सोपा
धिकत्वं तदातिव्याप्तेरभावात् व्याप्तिमाह॥ तच्चेत्यादिना॥ तत्स्य निरुक्तसाध्यव्यभिचारविरोध्यभाव प्रतियोगिनः॥ अभावानिरूपणमिति॥ सद्धर्माभावो

निरूप्यत इति न्यायादिति भावः॥ तत्रत्यसत् दे तो भजयमेतद्वृत्ति यावद्धर्मवान् एतद्धर्मादित्यादौ॥ मतांतरमाह॥ यस्येत्यादिना॥ यस्येत्यस्य विवरणं यद्व्यभिचारेत्यादि यन्नि
मयं पानुरोधादाह॥ घटव्याप्यत्वस्येति॥ साध्यव्यापकत्वं नानायरारयति॥ साध्यव्यापक इति॥ यद्व्यभिचारित्वाभावस्य साध्यव्यापकनिष्ठतया यत्पदार्थ
स्य साध्यव्यापकत्वेन घटसाध्याव्यापकव्यापकव्यस्तुतराव्यापकत्वादिति भावः॥ साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधित्वे यत्र यत्र साध्यव्यापके यद्व्य
भिचाराभावसत्त्वं साध्यव्यभिचाराभाव इत्येवं रूपं विषमव्यापकोपाधेस्यैतादृशविरोधित्वमिति मूल एव स्फुटं॥ ननु साध्यव्यापक इति
यदभावः साध्यव्यभिचारविरोधी त्वयैव ग्राह्य॥ तथा सति साध्यवत्त्व यदभावद्यादेरेव सपक्षत्वे व्यापकपदवैयर्थ्यात् एवमपि साधनाव्याप
कत्वाभावात् तदर्थं इह पदमिति साधनाव्यापक इति॥ विरोधश्च रूपनिर्वचनेन दूषयति दोषाद्धीरति प्रतीतिनियामकसंबंधेन मूलेनैव समव्याप्यत्वस्य सा
धनाव्यापकत्वस्य चक्षानोद्ये दो॥ तारघूरते गौरवमित्यत्राश्चरसः॥ कुत्रचित्कत्वेन सूचितः॥ व्यभिचारविरोधित्वस्य व्यभिचाराभावकत्वे यथाश्रुतसारेण
मतांतरमाह॥ यदित्यादिना॥ साधने॥ भलवत्साधने॥ व्यभिचाराभावाभावकत्वे च तद्योग्यता॥ साध्यापादकस्य पक्षे ऽसिद्धस्याप्यदायि हान रूपपक्षधर्मकी

न० उ० वा०
२४

ऽपाधाधापादकयोर्ग्राहिराणाव्यतिरेकस्यपक्षधर्मितिर्चमित्याप्तिशरीकावारकंइत्येवैरूपा॥तेनयथाक्रमंसाधनाव्यापकत्वस्यसाध्यव्याप्यत्वस्यसाधने
साध्यव्यभिचारित्वस्यलाभः॥साध्यव्यापकत्वस्यलाभायपूरयति॥साध्यव्यापकइति॥अत्रापिसाध्यव्यापकपदपूरणेनगौरवंसाधनस्यसाध्यव्यभि
चारित्वेलघ्वेसाध्यविषमव्याप्यस्यापितत्त्वकिंचिद्भावविशिष्टसाध्यव्यापकतायाव्यभिचारोव्यापकत्वेनदूषकत्वसंभवात्॥यथाहेतुत्वेनतत्पदस्य
रोधप्रयोजनाभावभ्रमस्यस्थेसा:केचिदित्यनेनसूचित॥पश्चिम्यतिसाध्यान्तर्गतपरयावासमनुमितिप्रतिबंधोनवतीत्यधिकतयाऽऽनुमितिपदस्याय
थाश्रुताधिपरित्यागेस्वतिनिरह॥यद्यावद्व्यभिचारनिरोधेत्वोक्तत्वाव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिसत्त्वात्व्यापकत्वलाभेपिअनुमितिजनकाव
रूपकत्वस्यालाभाशेत्रमृजेपक्षधर्मानिश्चयमनुकोपाधीनरूपमत्सामान्यकरणानुमितिपदमनुमितिप्रयोजकपरत्वयाव्याचष्टेनत्विया
दि प्रयोजकेइत्यनकारेरतदृशानविषयज्ञानविषयतयावबोदकतयव्याप्यत्वंपदेघटितं॥अनाश्रितत्वादिलक्षणापास्तनुमितिपदार्थेउ
किंसीनवार्थेदर्शितमाहयथेति॥असिद्धिव्यतिरेकइति॥व्याप्यत्वाभावरूपायाव्याप्यत्वासिद्धेरपक्षधर्मत्वरूपायाश्चस्वरूपासिद्धेर्व्यतिरेकेऽ

श्रीराम
२४

नुमितिप्रयोजकस्य व्याप्यत्वस्य पक्षधर्मत्वस्य पक्षधर्मत्वस्य वा व्याप्तिग्रहविघटकत्वादि ॥ विरुद्धत्वादेरितिमूलं आदिपदेनोपग्रहः । तद्व्यभिचारप्रसंगस्तत्त्वव्याप्य
न्युते ॥ विपक्षमात्रगामित्वे इत्यादिना ॥ साध्यासमानाधिकरणत्वरूपविरोधस्य व्यतिरेके साध्यसमानाधिकरण्यस्यैवानुमितिप्रयोजकत्वस्य नियमात्तद्विपक्षवृत्ति
विरोधपदार्थमाह विपक्षमात्रगामित्वरूपेति ॥ तथा च तद्ज्ञानस्य गमनादौ व्याप्तिज्ञानविरोधसत्वात्तत्सत्वेनुमितिप्रयोजकस्य साध्यसामानाधिकरण्य
स्याव्यभिचारस्य वा नसत्वनियम इति भावः ॥ विपक्षवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानसत्वे अनुमितिप्रयोजकस्याव्यभिचारस्य सत्वनियमाज्ञानग्रहत्वतो नियत
मव्यभिचारो न घटते इत्यतः सपक्षवृत्तित्वपर्यन्तं व्यभिचारे निवेशिते ॥ तथा चोक्तरूपस्य व्यभिचाराज्ञानस्य विपक्षमात्रगामित्वे निविरुद्धेपि सत्वात्
स्तत्वे व्यभिचारस्य न सत्वनियम इति ॥ व्याप्यत्वादे स्विपक्षसाध्यादि त्वेदेनोपाधेरत्विविनत्वात्तस्य पक्षकृत साध्यकृतसाधनकयावदुपाधिसाधार
णस्येकस्य तदुणस्य तत्रस्य स्वकीयाशिद्ध यस्यासिद्धौ एतन्वे एवाप्यासिद्ध तइत्यत्र एकपक्षसाध्यसाधनके बुवासौ एतन्मिथ्या हेतोरपि पक्षदार्ढ्य
यिनुमानः ॥ यत्रेत्यादिना ॥ पक्षे साध्यत्वेसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि पक्षसाध्यवदन्यतरस्य पक्षधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकत्वेन सैक

न०कु०व्या०
२५
15

रण्व स्यात्॥ हेतुमति साध्यासत्त्वे च साधनावच्छिन्न साध्याप्रसिद्ध्या व्यापकत्वासंभवः। इतोऽपरस्य कृतित्वेतरत्वावच्छिन्नासाध्यव्यापकत्वमपरुधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापक
त्वमपि स्यादत उचितमप्युक्तं॥ एवं च साधनावच्छिन्न साध्यव्यापकः उपाधेः परस्य चित्तत्वे पक्षसाधनं न इत्यन्तरत्व रूपपरुधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकत्वमपि स्याद
तः पक्षावृत्तिरिति॥ साधनावच्छिन्न साध्यव्यापकोपपादनमाह॥ हेत्विति॥ इदं च पक्षावृत्ते हेतुसमानाधिकरणोपाधेः पक्षनिष्ठद्वित्व समानाधिकरण
स्य उपाधेरन्तरः स्फुटरूपत्वादुपत्यजोसार्थ स्फुटतरत्वार्थमुक्तं न तु नियमपरत्वेन॥ तेन किंतु त्वसमानाधिकरणस्यतोद्रव्यत्व गगनत्वादेः साधनाव
च्छिन्न साध्यव्यापकत्वानो नोपपन्नमिति॥ परुधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकमाह॥ परइति॥ पक्षावृत्तेः पक्षनिष्ठत्वमात्रे हेतुर्दर्शयित्वा हेतुसमानाधि
करणत्वं नेदं दर्शयितुमाह॥ साध्यवतीति॥ हेतुसमानाधिकरणस्योपाधिर्विद्यमानस साध्यवति हेतुसमानाधिकरणत्वमपि तेन लब्ध मतस्तस्मादिदं नेद
मुक्तिप्राशयः॥ जल चक्षुत्वं हंनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र पक्षावृत्ते हेतुसमानाधिकरणस्य पृथिवीत्वस्य गगनपरिमाण्यत्वर लावच्छिन्न साध्यव्यापकस्योपा
धित्वेपि साध्यवति हेतुसमानाधिकरणत्वलाभाय एतस्य नदेवकृत्यं जतः स्फुटं नेदमुक्तमाहा॥ हेत्वसमानाधिकरण एवेति॥ साधनपरुधर्मयोर्वेद्वेसा

श्रीराम
२५

धनपदं स्येवलघु स्वरत्वेन स्वीनिपातसी च नातस्म लोक्तं क्रमगुपे न्य स्योक्तं क्रमे नैवोदाहरणं द शीयेतुं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं प्राक् दर्शितं
धराणुमादेरनगुपगमेनेति पदव्यायो गच्छिन्नसमकूलस्य नहेराणं च चि [illegible] सत्ता नानात्वेन व्यापकं स्यात् अतो विनुत्वादिति ॥ पक्षधर्मेति
बहिर्द्रव्यत्वादिरेव पक्षधर्मः साधनीसाध्यवत्तिहेत्वसमानाधिकरणं द्वितीयहेतौ च हेत्वसमानाधिकरणमेव उद्भूतरूपवत्त्वं ॥ तत्र नायाम्
प्रमकूले नायोः स्पार्शनत्वेन बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नं तत्र उत्कृत्वव्यापकं नोद्भूतरूपमित्यत आह ॥ प्रत्यक्षस्पर्शेति ॥ द्वितीयहेतुद्वयस्येवासमानाधिकर
णं ॥ समवायेनोपाधित्वमित्रेत्युत्तनयत्र सैवं धर्मिलापः दृष्टान्तविरोधे न चाद्यानस्य दोषत्वपाइत्वेन ज्ञानतिव्याप्तेरदोषत्वात् एवं स्वर्दितिव्याप्तिमाह ॥
घटरूपस्पर्शादि ॥ तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वे कौतुपक्षधर्मपदवैयर्थ्यं सिद्धैतल रूपत्वमेवेति भावः ॥ तदुक्तसाध्यव्यापकस्यान्यतरत्वरूपपक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य सकलसंसीच नाजातेर्घनेत्यादिस्थलमसंगमतं आह नवेति ॥ दृष्टीयपक्षनियतत्वस्य प्रदृष्टधर्मिके नानियमतो ज्ञानविरोध्वद्
त्पत्तेः ॥ नसन्नतां परिहरति ॥ विरुद्धेति ॥ तत्र साधनावच्छिन्न साध्यस्याप्रसिद्धेरित्तिभावः ॥ मित्रातनयत्वावच्छिन्नाश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारिता

गं०उ०वा०
२६

16

पिकोपकत्वादेरिति श्यामत्वसाधकत्वमत आह ॥ स्वावच्छिन्नेति ॥ काकत्वेन स्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारि शाकपाकजत्वस्य वदच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वाभावात् काकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादेः काकत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थः मित्रातनयत्वपक्षकानुमानेच मानुषत्वं हि दृष्टान्तः दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य
सत्वस्यैकस्याभावात् आह ॥ साधनवतीति ॥ काकत्वादेर्मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावादि
त्यर्थः प्रसिद्धेति ॥ असिद्धेरपूरपक्षधर्मिकत्वं ॥ व्यभिचारिणिव स्फुटत्वात् शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारस्यापि सुवादीत्यादिभिर्नैर्सज्जनवत्वात्वंतः तु एकेति ॥ स
वकेद कांशः साधनपक्षधर्मिस्तः सिद्धिरीकादिव्यारकस्य विशेषणस्य व्याप्तिग्रहानोपयिकतया वैयर्थ्यमत आह ॥ तदेकेति ॥ श्यामत्वसमाना
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्याभावस्य मित्रातनयत्वादिति वाच्यम् ॥ शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्यापि मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकतावच्छे
दकरूपावच्छिन्नाभाववत्या तादृशाभावस्यापि वृत्त्या संभवादिति ॥ व्यापकव्यभिचारित्वं व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तथा च शाक
पाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विना मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकतावच्छेदकं पदोपादाने प्रमाणाभावमित्याशयेनाह ॥ यत्र स्व

मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वाभाववन्मित्रातनयवृत्तित्वादिति साधनवत्तावच्छेदकरोपणस्याधिकपदस्य वैयर्थ्यमित्यन्तः ॥

श्रीराम
२६

पणेति। शाकत्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणं चरमेति ॥ ननु च मित्रातनयत्ववति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्यादिरेव हेतुः कथं व्यर्थं तत्राह प्रागुक्तैव कारणव
वेधेरुक्ताक्तं शुद्धव्यापकस्थले प्रकारद्वयेन हेतुमाह ॥ शुद्धेत्यादिना ॥ तथा सिद्धसिद्धौ कार्याकार्यसाधनेन तद्द्वारा लौकिकप्रयोजनस्यावच्छेदकीभूतस्यानिवेशादित्यिनावच्
कतिपयस्यापि शुद्धरूपेणैव साधकतानुमानमाह ॥ साध्येत्यादि ॥ तद्धर्मवति ॥ मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वावच्छिन्ना श्यामत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ना
भाववद्वृत्तित्वस्य हेतुत्वे तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य शाकपाकजत्वे च श्यामत्वसामानाधिकरण्येऽपि सत्त्वेन तेन रूपेण तदवच्छिन्ना भाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेर्हेतुत्वान
पायात् धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतीयत्वेनालोकान्यतरत्ववति तदवच्छिन्ना धूमव्यापकव्यक्तिया स्पष्टहेतुत्वे तदवच्छिन्नधूमव्यापकत्वस्य पर्वतत्वादावचिवाद्यं भावा
वपि सत्त्वेन तेन रूपेणार्द्रेन्धनादिव्यक्तियावत्स्याप्रसिद्धेर्हेतुत्वतामित्यर्थः ॥ एतद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतवृत्तिसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपेण भावस्यार्द्रेन्धनाभावा ईं च
त् अवच्छेदकं शाखेयमर्धमेवेत्यत आह ॥ व्यापकरूपेति ॥ ननु चात्र वाच्छेदकं यदि सैव पर्याप्तं किं कोपाधित्वेनो साधकत्वसाधनत्वमित्यत आह ॥ न स्फुतत्वेति ॥ त
त्साधकत्वात् ॥ तर्हि परहेतोरसाधकत्वे पक्षे किं विद्वेषणद्वारा साधनायमिति नियमस्याकुतो रहेत्यत आह ॥ तद्दूषितेति ॥ उपाध्युन्नीतेत्यर्थः ॥ न साधनी ॥ पक्षाधकता

म० उ० ना०
१७
17

साधनं॥ ननु व्यभिचारसंदेहस्यापि व्यभिचारस्य संदिग्धत्वान्न हेतुत्वसंभव इत्यत आह॥ संदिग्धेति॥ समशीलेति॥ यदि तत्र संदिग्धोपाधिकत्वमेव हेतुस्तदा सम्भा
पि संदिग्धव्यभिचारकत्वमेव तथा च साधकत्वानुमानमपि तु व्यर्थमित्यर्थः॥ स्वे पक्ष इदये पाति॥ व्यभिचारोन्नयनपक्षे॥ सत्प्रतिपक्षोन्नायनपदेऽपि
त्वर्थः॥ पक्षे धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन उपाधेः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन उपाधेः पातिबाधे॥ विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्या
नाक्रान्तत्वमपि घालुं केवलसाध्यव्यभिचारादेः उद्भावनं संगमयति॥ तथा चेत्यादिना॥ उपाधेरुच्छिन्नत्वादिति॥ साध्यनिर्देशा ननु रघुपतिवादिनः तत्सा
ध्याकांक्षायामिव साध्योपन्यासानन्तरवादिनः शुद्धसाध्यानुमितिविरोधित्वे पाकीर्तनाय एव स्वीनवादितिभावः॥ उद्भावने॥ सिद्धेनीस्यान तथा तद्विष
यस्य साध्यव्यभिचारस्य प्रकृते साध्याभाव इत्यादेः पक्षे बाध एव नासिद्धेर्न वा तुल्या धुपन्यासेन बाधनिरासकृत्यतोऽपायेऽहे॥ उद्भाव्यमित्यादिना॥ वि
शेषणाव्यभिचारित्वे सति॥ तिथि विशेषणेतावतोऽपायेऽपलक्षकं तत्रान्यस्य व्याविद्धिरित्यादि॥ पूरयति॥ उद्भाविनायामिति॥ प्रकृतेति॥ प्रकृतानुमानविरोधी
यत्शुद्धसाध्यव्यभिचारः तत्साधकोपयोगी॥ विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्तेषु उपाधिसाधनादेत्यर्थः॥ नन्वप्रमाणेति॥ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्याप्यतयारि

श्रीराम
१७

मित्रावनयद्वाभ्यभिचारित्वे सति शाकपाकजत्वभ्यभिचारित्वादिति क्रमेणोत्पत्त्यर्थः॥ आहुरेवेति॥ साध्यादेवेत्यनुकूलविशिष्टस्याभ्यभिचरितत्वाद्व्यवहारे गौरवेणेव
कारणं धि॥ उपाधिमात्रेणैव दूषणे संभवे पक्षधर्मत्वादिसंकोचकविशेषणमनुचितमत आह पक्षधर्मत्वादि॥ उपाधिमात्रे व्यभिचारस्योपन्यासे विशेषणा
त्वेनैवोपाधेरुपन्यासार्थोपाधिरितिमूलमसंगतमतो नेत्यर्थं तरीरयति॥ ग्राधान्येनेति॥ तथा चायमत्रोपाधिरित्युपन्यासो नोचित इति भावः॥ हेतु
दूरयति॥ क्वाप्यादाविति॥ आदिना पक्षधर्मत्वपरिग्रहः॥ व्यभिचारित्वादेः पक्षे चोपितेन तस्य व्यभिचारस्य पक्षधर्मत्वसौ प्रदर्शितेरन्वयपगमात्॥ दूषणा
त्रानुरोधेनोपाधिरित्यपरहेतोपाधि व्यभिचारदूषणाभावप्रायः॥ तथा च व्याप्यत्वे शाकपाकयोगे किमित्यवाच्यं प्रयोज्यत्वमिह ह इत्याद्युपाधिव्य
भिचारदूषणत्वमनुभितर्कसिद्धतावत्॥ सत्त्वव्याभिचारप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दूषणोपाधिरित्यस्यैवतत्त्वेऽव्यभिचारप्रतियोगिताउपाधिरित्यर्थः॥ तथा
चोपाधिविशेषणक व्यभिचारविशेषणाकरणावने नोक्ति किन्तूपाधिविशेषणक व्यभिचारविशेषणक मूर्खत्वनयुक्तमित्यभिप्रायः॥ दूषकताबीज
निर्णयं विना जन्यजनकभावविज्ञानानुपपत्तेस्तदादौ विचारयति जन्यत्वादिना॥ जनकत्वमाह॥ जन्यनियामकमिति॥ तत्त्वे॥ जन्यतानियामकत्वे॥ सा व्यवस्थि

मलु०न्या०
१८
ध्या
तत्पक्षधर्मतावलत्वपक्षीयसाध्यव्यापकत्वादि भावः॥ नान्वेदसपिदूषणं एतद्द्वयं लोके विषमता पतत्याह व्यभिचारोगेति॥ बाधानवतारेति॥ पक्षातिरिक्ते
सर्वत्रैव साध्यसत्वाद्व्यभिचाराप्रसिद्धिः॥ बाधावतारे च तत्र एवानुमिति प्रतिबन्धे उपाधेर्वैयर्थ्यादिति भावः॥ पर्यवसितसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेनैव दूष
18 कताऽस्त्वत आह॥ न च पर्यवसितेति॥ तथा सति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमव्यञ्जनीयवह्निव्यभिचारोपि विरोधस्यादिति भावः॥ एवमग्रेपि॥ सत्प्र
तिपक्षोन्नायकत्वस्य लक्षणता नियामकत्वेपि॥ संदेहेति॥ नैयायिकनये शब्दस्यानित्यत्वेन वास्तवसत्प्रतिपक्षत्वाभावादिति भावः॥ मीमांसकमतेनेति॥
तन्मतेन शब्दस्यानित्यत्वेन साध्याभावसत्वेन तदुन्नायकत्वसंभवादिति भावः॥ सत्प्रतिपक्षोदाहरणमाह॥ शब्दः शब्दयोरिति॥ पक्षसाध्यस्य स्वशब्दपद
अ याभ्रित्वपदं॥ तथा च शब्दत्व[illegible] नित्यत्वातिरिक्त शब्दत्वधर्मातिरिक्तधर्मवदित्यादावपीति भावः॥ इदमुपलक्षणं॥ यद्वित्यादावपि शब्दपदं शब्दत्वपरं॥ पक्षे
तरच्छेदकादेरिति॥ पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतावच्छिन्नव्यापकस्य धूमाव्यापकस्य पर्वतत्वादेः सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वेनुन्नायकत्वादिति भावः॥
पक्षावृत्तित्वे सतीति॥ दूषकतावच्छेदकं साधनाव्यापके दूषकतावच्छेदकत्वे विपक्षकानामुपाधीनां निहारविरहादेव केवलं साधनाव्यापकत्वविशेषणमिति भावः॥ स्वतो

श्रीराम
१८

त्रेति॥ चानित्यकसाधनानुपयोगात्स्पर्द्धे॥ उपयोगितयेति॥ कृतकत्वस्यानित्यत्वसाधने तद्व्यतिरेकसंदिग्धतया सत्प्रतिपक्षासत्त्वेऽनित्यत्वसाधनस्यानिश्च
त्वरत्वात्॥ द्वयो॥ अनित्यत्वकृतकत्वयोः॥ प्रसाधकत्वादिति॥ पक्षधर्मेनांशसंदेहादिति भावः॥ अत्र पंचम्यर्थो बोध्यं द्रव्यत्वेनान्वेति॥ इदं च पक्षे यदा
त्सकत्वानाधानिश्चितः अनित्यत्वे संदिग्धे तदा तत्साधने कृतकत्वमुपाधिः॥ यदत्रानित्यत्वात्राथो निश्चितः कृतकत्वे संदिग्धं तदा तत्साधने ऽनित्यत्व
कुपाधिरिति त्यर्थः॥ सत्त्वयवत्वं॥ द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वं॥ तत्र विशेष्यांशे॥ द्रव्यत्वांशस्य प्रयोजनाभावात् द्रव्यसमवेतत्वमात्रं विवक्षितं॥ तत्र विशे
व्यसमवेतत्वस्य विशेषणस्य च द्रव्यत्वांशस्य प्रयोजनमाह॥ असमवेतत्वेत्यादिना॥ न तु असमवेतत्वमित्येव साध्यं क्रियतां पक्षविशेषणसाहि
त्यात्॥ नित्यद्रव्यसमवेतत्वे पर्यवसानेऽनतिव्याप्तास्यत आह॥ साध्ये द्रव्यपदमिति॥ स्फुटतरत्वाविरलोति॥ द्रव्यसमवेतत्वमित्यादिना॥ द्रव्यसमवेतत्वे
त्वं॥ नित्यद्रव्यसमवेतत्वे अनित्यत्वलद्रव्यसमवेतत्वं सिद्धम्। तत्र द्रव्यसमवेतत्वविशेषे ऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारिकानुमितिरोयमा
नासाधारण्यादकेऽनित्यत्वविशेषणव्यावर्त्तनीयाभावाच्चनेत्यर्थ स्थित द्रव्यसमवेतत्वमिति ये वचिमाम्पत्ति प्रथमामाणात्पावानुमितौ आमा

नित्य

ग० उ० वा०
१२

णवदन्यथापत्तेरपर्यवसानात्॥ द्रव्यसमवेतेऽनित्यासमवेतत्वानुमितौ तु द्रव्यसमवेतनित्यसमवेतत्वेनासत्त्वे नित्यद्रव्ययोः साधारण्यापत्तेना
भेदं तु साध्यमिति भावः॥ विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततया द्रव्यसमवेते रूपादौ सात्तीति प्रत्येतिरिक्तत्वाभावविषयकत्ववत् द्रव्यसमवेतत्ववति
अनित्यद्रव्यासमवेतत्वप्रतीतेरपि द्रव्येऽनित्यत्वाभावपर्यवसानेनानित्यत्वाभाववत् द्रव्यसमवेतत्वस्य निश्चयात् सत्यसाध्ये द्रव्यविशेष
सात्त्वेऽवस्यादिति भावः॥ सावयवत्वस्य सिद्धे परमाणोः सिद्धेरुक्तं नित्यत्वे हीति॥ तन्नित्यत्वसिद्धौ परस्परं साहचर्यग्रहः संभवतीति भावः॥ व्य
भिचारवारवार कृतयाऽप्रसिद्धिवारकृतया नाव्याप्तिर्दोषः पक्षविशेषणस्यैव साध्यीकृततानत्वन्वयसहचारग्रहसंपादकस्यापि व्यतिरेकस
हचारेणापि व्याप्तिग्रहसंभवात् तत्राह विशिष्टेति॥ ज्ञातविशेषेति॥ तथा चान्यत्वस्यापि प्रवेशान्न वैयर्थ्यमिति भावः॥ तत्र तु अन्यपदोपादानान्वादि
ति॥ नचावयवबहुत्वजन्यतावच्छेदकतया तादृशजातिसिद्धिः॥ अवयवद्रव्ये तदभावात्॥ अवयवावयवत्वस्य तदवयवद्रव्यत्वात्॥ हस्तत्वाद्यवति
रजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिमवयवबहुत्वविशेषाणां हेतुमध्यावयवकत्वे तादृशकार्यकारणभावे मानाभावाच्चेति॥ नन्वणुपरिमाणकार्यत्वे त्रिकुपरि

श्रीराम
१२

ण्णविकित्वाप त्तस्व्यवहारनियामकतया तादृशजातिः स्यात् आह॥ नैमवेति॥ अननुगतेति॥ द्रव्यत्वावित्तिवित्नावित्तित्निस्वपि॥ तथा चैकप्रकारकत्व
पोऽनुगतव्यवहारो ऽसिद्धः एव कप राश्र प्रयोगस्तुन। पिस्साधकः॥ नैवति धोत्कषीवच्छेदकत्ता द्रकजातित्वेन तादृशजातीनामनुगमकृतिना
वः॥ ननुलाघवात् कैवजातिस्ताद् शव्यवहारनिबपतावच्छेदकं कल्प्यत इत्यत आह॥ तुल्यन्यायेति॥ तवापि त्रसरेणुमहत्वापेक्षकोत्कर्षव
वहारे लाघवात्सैकस्या एवजाते नियामकत्वेन गगन त्रसरेणुमहत्वयोः परस्परसाभावसमानाधिकरणयोर्जात्योः घटादिमहत्वेसंकरस्यादित्य
धि॥ एवं चतत्रापि त्रसरेणुमहत्वनिष्ठापकर्षावच्छेदकत्वया तादृशजातीनामनुगमानुगतव्यवहारकृत्तिजावः। रत्वादिति॥ परमा
णुनित्यत्वासिद्धः इ॥ मानित्यपदं व्यनिस्यशिद्धव्यवणोस्तादात्मयत्व हा द्वयपित्वयोरपि तादात्म्यत्व हे टा व्याप्तिग्रह संभवात्॥ अत एव तादा
त्म्यत्वनुत्पत्ति त्वापिच्छिन्नग्रहः इति॥ नेशेषिका॥ गमकतृवा॥ उपाधिप्पधिकासितसाध्याभावो नापनोपयिकरूपवत्त्वा॥ पर्यवसितत्वादि॥ अन्यप्याति
व्यापिसमवेतवत्स्प गुणत्वादौ सत्वा नतत्र नित्यसमवेतत्वसमवेयत्वाभावे नसाध्यव्याप्यत्वाभावात् इदं॥ द्रव्यपदं॥ पर्यवसितसाध्यव्याप

कत्वं एतादिनैवोक्तं सत्प्रतिपक्षो नाप्यकृतेश्च दूषकताबीजं तदस्तित्वमतत्तदनुपयोगित्वात्पक्षेतरसिद्धसाध्यव्याप्यत्वं निश्चयोत्तकं न वान्यस्य कस्यचित्तादृशत्व
स्याम स्वोक्तस्वरसः कथं स्यादित्यत नरूपितं॥ भवतां॥ कुड्मसाध्यव्यापकोपाध्यत्वमंगाकुर्वितां॥ अनवस्थेति॥ घटत्वमवयवस्यापि स्वावयववृत्तेन यवादिक
त्वेनेऽवयवानानवस्थास्यादित्यवश्यं कुपि निरवयवस्पर्शवत्तिविशिष्टातिरिक्ते न समवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेत वमंशे नन्वपर्शवद समवेतत्वमातिकृत्स्ना
व्यापकत्ववदनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपपक्षवासेन साध्यस्यापि तत्रसत्त्वान्न निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्यवासत्वात्पक्षवक्षितसाध्याव्यापकत्व
मपिति त्रैवेत्यर्थः॥ सोपा चो॥ उपाधेरिष्टानव्ययवत्सायांसाध्यसिध्यतीत्यताह॥ सोपाधित्वमपि निश्चितदृष्टेति॥ उपाधिसंदेहाधीनव्यभिचारसंदेहकार्येप्यनु
कूलतर्कसत्वे व्याप्तिनिश्चयस्तत्र वा निश्चयपर्यंतानुधावनं॥ मतपरिष्करोति॥ न चेत्यादिना॥ तोऽत्र योग्यता ननु कथोपधानं येन सोपाधित्वादिना
दोषः स्यादिति भावः॥ यादृशी॥ यद्रूपावच्छिन्नो॥ प्रदत्ताति॥ यथाद्यर्धनैव क्रमान्तरमादिस्यादेः पर्वतीयवह्नित्वावच्छिन्नमेवपक्षे न क्षितसाध्यं॥ पर्वतादे
त्विवह्नेः पर्वतेवाच्छितत्वेन सिध्यतहेत्वादिति भावः॥ ननु बाधानवतारदशायां महानसीयवह्न्यादेरपि सिद्धियोग्यता॥ तथा च तद्व्यापकतया महानसत्वेप

नेनोवह्निमान् द्रव्यमादित्यादौ उपाधिः स्यादतः पक्षे साध्यसिद्धेरिति ॥ विरोधित्वं ॥ विरोधिप्रमाविषयत्वं ॥ प्रमायाः सर्वांशेऽप्रमाते न पर्यवसानं धर्मस्य पक्षे तावन्न
मदन्यायां पर्वतीयवह्निव्यापकताज्ञाने तिव्याप्तिः द्रव्यत्वस्यैतादृशप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिज्ञानविषयक
व्यापकताज्ञानत्वं पर्यवसितं व्याप्यविशेषानुपादाने व्यापकताज्ञानत्वेन च मतभ्रमः ॥ स्वव्यतिरिक्तेनेति ॥ स्वं स्वपक्षविशेष्यकसाध्यसिद्धिविरोध्यनुमिति
जनकज्ञानविषयत्वं भेदकरूपव्यतिरिक्तप्रतियोगित्वं पर्यवसितं ॥ तादृशज्ञानविषयत्वावच्छेदकत्वं च जनकतायां प्रकारतावच्छेदकपर्याप्त
विकरणत्वं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शे च व्याप्तिप्रकारकधर्मितयो स्वत्वमविकलं ॥ ननु स्वविषयत्वातिरिक्तशब्दं च मोतिरिक्तधर्मेव च सिद्धौ अन्तरस्य यावत्
सिद्धेरसमानप्रकारिकायाः कथं विरोधित्वं स्वं सरूपमेव मित्रासनरूप त्यादि त्यादौ शाकपाकजत्वाभावाभावाभावपक्षमितासनपत्वावच्छिन्नारूपमत्वात्तावद्व
द्रेः कृपीयूरूपमन्य सिद्धिप्रतिविरोधित्वमतत्माह ॥ नवतिहीति ॥ रहितेति ॥ तत्त्वेनेति ॥ यच्चोक्तसाध्येति ॥ तद्भावसमानविषयत्वेनैव विरोधित्वमिति
यावः ॥ साधनादिमतीति ॥ तत्त्वेनानिश्चिते ॥ सिद्धेरपि यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनास्यन्वयः ॥ ननु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया नोक्तक्रमेण

साध्याभावसिद्धेर्पक्षोक्तसाध्यसिद्धिविरोधित्वे॥ एवं मूलीय पर्यवसितेऽस्याभिप्रेतस्योदकस्य साधनाव्यापकत्वं च सत्त्वोक्तनिरूपितत्वे ततो भिन्नः कृष्णादव
स्तुत। स्वित्ति॥ ननु व्यापक अतिरिक्तपक्षधर्मान विनष्टस्यैव साध्यस्याभावसिद्धिः साधनविरोधिभाजिनप्रकारत्वादत आह॥ विरूपस्येत्तेति॥ विशेषणान
तीति सङ्गुणाकारजिरवनेनेनविशिष्टाभावस्यानतिरिक्तत्वे सामान्यतो दृष्टस्यैक विशेषबाधवशेषान्तरप्रकारानुमितिजनकत्वेविशेषणवत्वेन
निश्चिते विशिष्टसाध्याभावसिद्धेरेव शुद्धसाध्याभावसिद्धिः। इतरथानुविशेषणवत्वे सतिविशिष्टसाध्यव्यापकतामेन हेतुनाम शुद्धसाध्याभाव
स्यानुमितिरिति॥ नकथं निर्वाणोन्नायकत्वेनावादिनेरसंगतहीततया उत्तस्य साध्यव्यापकत्वे ह्यवेवव्यभिचारत्वमादिस्यादौ वा हेतुमामव्याप्तो निरुक्तम
स्तगमसाति व्यापितत्वमाह॥ तादृशस्येति॥ तादृशानिरुक्तलक्षणाक्रान्तः स्यादिहेति॥ न तस्यापि यामुक हेतुकमावात्रसत्वेन इयतायांती त्यं॥ नतुलक्षणान्तरकर्वसंग्रह
तवं तथासति प्रतिपक्षोन्नायकतावादिरसंग्रहः सेपक्षधर्मो पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादौ साधनाव्यापकत्वघटित तच्छरणस्यापि तत्सिद्धिसाव्याप्तिरिति ना
व॥ इतरेषां॥ व्यभिचारोन्नायकत्ववादिनां॥ ननु नवत्साधनव्यापकस्यासंग्रहः॥ तथापि व्यभिचारोन्नायकस्याप्युपयते रसंग्रहादोषो येन स्यादसंग्रह॥ अपरे

पामिति ॥ अपरे तु व्यभिचारोन्नायकत्वमाहुरिति ॥ तथाच यथा सन्दिग्धोपाधेरुन्नायकस्य साधनव्यापकस्य व्यभिचारो उन्नायकत्वरूपलक्ष्यतानियामकं तद्वत्प्रकृतेऽपि बाह्या
नाभावादुन्नेयत्वं तथास्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेर्निरुपाधिनियामकस्य सत्त्वे तत्पक्षेऽन्नायकत्वाभावादलक्ष्यत्वमिति भावः ॥ ननु तथापि वह्नौ साध्ये
एकस्यैव धूमत्वावच्छिन्नस्य पर्वतादिपक्षतायां निरुपाधित्वेऽद्रेन्धनादिपक्षतायां च सोपाधित्वे स्यादि तस्यापि साधनत्वेन साध्यं दर्शयति ॥ परे त्विति ॥ अप
रे व्यभिचारोन्नायकत्ववादिनां पर्वतो वह्निमानित्यत्र धूमे साधने निरुपाधित्वं ह्युपन्यस्तादिसाधने सोपाधित्वं न यथाह तथाप्य हेतुजस्मात्कमपि पक्षे
दातृत्वात्तं न दोषावहमिति भावः ॥ वक्ष्यत इति ॥ सिद्धान्तग्रन्थे ॥ केचित्तु साधनाव्यापकोऽप्युपाधिरित्यादिनाग्रपक्षे वन कल्पं स्मृतानामुपेषणमस्तीति तावाप
ब्धिः व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुदाहरणस्वरूपत्वेजहुर्हा विन्यादिकेवस्यमाग्नं पुनरुक्तं स्यादत आह तत्र स्यतेति ॥ तत्रोपाधिः करणत्वं निरूपकत्वात् तदन्वयश्चजसाध्य
व्यभिचारित्वे यद्व्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारित्वकरणत्वं बाधारतः दरयति ॥ उन्नीयत इति ॥ तथाच उन्नीयते तत् स्वकरणत्वं न बाधितमिति भावः ॥ उन्नाय
कत्वस्य फलोपधानरूपत्वे व्याप्यत्वव्याप्तिस्यातामत आह ॥ उन्नायकत्वमिति ॥ व्याप्त्यादि ग्रन्थेत्तो नायकस्यानुपाधेरपि व्याप्त्यादिमत्त्वेन ज्ञायमानस्वरूपयोग्यता

ग०उ०वा०
२२

सत्त्वात्तथैवव्याप्तिरितो यौगपद्यविरोधं दर्शयति॥ सा चेति॥ ननु यच्च निर्वाचितेनेसमत्र उपाधितावच्छेदकत्वमिति तेनोपाधेः स्वरूपमात्रपदार्थविदं न तस्मादौ
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायाः गुणान्यत्वविशिष्टत्वादिना उपाधितानस्यात् सत्ताव्यभिचारित्वात्स्यउत्ताव तथाव आर्द्रेन्धनादेरप्यतिप्रसक्तेन द्रव्यत्वादिना उपाधि
त्वापत्तिश्च जस्त्वेन रूपविशेषस्यापि च माजातात् एवमदृष्टिना साध्यव्यापक शाकपाकजत्वादावव्याप्तिस्सद्व्याप्तिया रस्यशुद्धश्यामत्वव्यभिचारव्याप्य
त्वादतो व्याचष्टे॥ तच्चा वेति॥ यद्धर्म उपाधितावच्छेदकत्वेनाभिमतं आर्द्रेन्धनत्वादि शाकपाकजत्वसंग्रहाय॥ यत्किंचिदिति॥ वृत्तित्वं॥ हेतुतावच्छेदकसं
बन्धेन वृत्तित्वसामान्यं॥ तेन क्वाचित्कादिसाधारण्ययोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्याप्यत्वेपि सत्त्वात्तस्य धूमव्यभिचारायाव्याप्यत्वेपि न क्षतिः॥ सामान्यपदेऽपा
रानामस्य रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादावसंयोगस्य घटपटयोर्वा तत्तावादेर ज्ञानाधिकरणान्तरगत्यभावप्रतीतिरविशेषणसत्तादद्रव्यत्वादिनैव स्यरूपव्यत्तिवा
रव्याप्यत्वेपि नातिव्याप्तिः॥ एवं च नीलादिनिष्ठस्य एतद्वा वृत्तित्वस्य तद्व्याप्यत्वादित्ति॥ आकारादिपदसमभिव्याहारेणावच्छेदकावच्छेदनान्वयो व्युत्पत्ति
बजातत्स्य यावत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन साध्यत्वे व्युत्पत्तिबलाल्लभ्यते॥ अन्यथा वह्निधूमव्याप्यत्वबाधितस्यात् वह्निस्सामानाधिकरण्य श्रीराम
२२

नतसत्वात्॥ वह्नीत्यादिपदसमभिव्याहारेतु साध्येयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तेन वह्नित्वसामान्ये साधनव्यक्तिद्वयावपि तदाश्रयत्वेके चेत्यर्थः तत्संबन्धे
वत्तता च॥ तादृशवह्नित्वसामान्यस्य साधनावच्छेदकतासाधनवृत्तित्वेनान्वयापातात् प्रकृते तदसंभवात् त्वस्य प्रयोजनमाह॥ तेनेति॥ तत्रैव चेद॥ तद्रूपेति
दृश्यत्वादादित्यर्थः॥ तदभाववद्वह्नित्वस्य॥ न स्वरूपसंबन्धादित्ति॥ यथाश्रुतमिदं समवायेन वह्नेः स्वरूपसंबन्धेन संयोगेन हेतुतया च तद्रूपावच्छिन्नाभाववति
संयोगेन वह्नित्वस्यापि सिद्धतया व्याप्त्यसंभवादिति बोध्यं॥ यत्किंचित्पदस्य प्रयोजनं दर्शयन्नोक्तभयत्रय स्फुटीभवयति॥ गुरुसाध्ये इति॥ तत्साधनवत्ता
त्रेति॥ मात्रपदं सामान्यापेक्षं॥ अवच्छेदकेति॥ अनवच्छेदकाधिकरणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणीभूतं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः॥ गुरुरपत्र॥ गुरुसाध्यव्यापकेऽव्यभिचारि
साध्यव्यापकेऽय॥ ननु विशेषितमपि विशेषितेनायं व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारित्वं व्याप्यसाधनवृत्तित्वेऽप्युपेक्ष्य पक्षिकावच्छेदककरणावच्छिन्नसामान्याभावे तया
यांगौरवसत्त्वे प्रत्ययीबाधमादर्शयति॥ स्वपत्वेन साध्येन॥ तत्र सध्यवत्वा ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञाननाशकत्वं॥ यथाश्रुतं जलफलं दर्शयितुमाह॥ सत्तेति॥
द्रव्यत्वस्वरूपव्यभिचारि सत्तेत्यादि विशेषणे सति विशेषाद सत्साध्येयार्थ्यं अन्यथा सत्ताद्रव्यत्वेन मात्रविशेष्यक जातिविशेष्यत्वादित्यस्य तद्विशेष्यकत्वे सति

वृत्तित्वादित्वस्यासामर्थ्ये पृथिवीत्ववद्गुणत्वस्य वैयर्थ्यात् मात्रपदस्य घटत्वादिकमादाय याथार्थ्यास्तद्विशेष्यत्वे सति पृथिवीवृत्तित्वस्य घटत्वादावेव मतिव्याप्तिरस्त्विति तन्निरासायो
पात्तं॥ तन्मात्रत्वे बयकमु रघसिद्धा॥ तद्विशेष्यक बुद्धिविषयत्वेन दृष्टान्तरावृत्तित्वघटितदृष्टत्वत्व घटकेतरान्यपृथिवी स्वरूपदृष्टेपि मतमते विशेषद
यं॥ त्वचद्यु प्रकारान्तरमाह॥ कुलसमवेतेति॥ पृथिवीत्वादेर्गौरत्वायसस्त्वं॥ तस्यापि सर्वत्रीतरेण गुरुत्वे तत्वा समवेतेति॥ जलपृथिवी संयोगादिवारणाय
नित्येति॥ गन्धत्वादेरपि निवारणाय विशेष्यमिति॥ नोपाधिः॥ नोपाधिजन्कत्वेन संग्राह॥ संग्रहमाविद्दर्शयति॥ नहात्यादिना॥ तादृशी॥ सा घक्वति
चारनिरूपकं॥ यद्वृत्तित्वसामान्यमिति॥ सत्ताद्व्यत्वादि निषेधस्य पृथिवीवृत्तित्वस्य व्याप्यत्वेजितसामान्यस्य व्याप्यत्वादिति भावः॥ दृष्यकताबाळ
सत्वेत द्वारणमेवतत्कुत इत्यत आह॥ नवक्षुजिचारेति॥ मात्रपदेन लघाविचव्यवहारविषयत्वस्य व्यवच्छेदः॥ प्रकृतोपाधित्वस्य॥ प्रकृतोपाधि
मत्स्यस्य॥ निर्दोषनियम्यत्वं॥ यथाचवापि चरोनामकत्वं यत्रतत्राव रूपमुपाधिसद्भावमिति तेन ममो इत्यर्थः॥ कपकानां॥ गारत्वाविसंज्ञा स्त्रक
व्याद्भवनिपुणानां॥ तथाविचव्यवहारः॥ उपाधिव्यवहारः॥ सा पावतादृशयत्नमेव प्रकृतोपाधित्व स्यनिणामकं॥ तदभावात्॥ पृथिवीत्वात्वात्गौरवे नौ

पाधित्वमिति तदवच्छिन्नरूपमुक्तमिति भावः॥ ननु पृथिवीत्वाभावादिग्राहकत्वस्य व्यवहारविषयतानवच्छेदकत्वात् नेतद्भाववत्त्वेन व्यवहारविषयत्वमविदु
ति रूप्यमत आह तदवच्छेदकेनेति॥ तथा च विषयव्यवहारविषयतावच्छेदकेन च॥ ननु यद्धर्मविशिष्टाभावाभावत्वविषयकरणी इत्यत्र यत्किंचिद्धर्मविशिष्टाभावत्वसामान्यस्य
व्याप्यव्याप्यत्वं व्याप्यं साध्यं च न वदति च तद्धर्मावच्छिन्नेन तत्रोपाधिरिति रूपव्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वमेव लक्षणं पृथिवीत्वाभावादिग्राहकत्वे प्रयोजकतादृशव्यवहारवि
षयतानवच्छेदकमत आह॥ व्याप्यत्वासिद्धमिति॥ एतेन वदंति॥ पृथिवीत्वाभावादिग्राहकत्वे सत्त्वेऽपि॥ न तथा॥ न व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वं तेनेति॥ अव्यभिचा
रितत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वाभावेऽपि हेत्वधिकरणवारस्य जन्यत्वादिति भावः॥ एतत्त्वनिरूपकव्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वस्य ज्ञानाकारे हेतुके
व्यत्वानुपसंग्राहकस्य व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकव्याप्यत्वासिद्धिरिति वेगित्वस्य मोरवैतन्मयवहारविषयतानवच्छेदकत्वादि॥ केचित्तु॥ व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायक
त्वं स्वाव्याप्यत्वेनाभिमते दोषितादि दोषे तस्याचारणेन व्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वं॥ एतेन वदंतीति॥ पृथिवीत्वाभावादिसाधारणी एतेन वदंतीत्यस्य॥ ओ स्वादि
ति॥ स्वमते पृथिवीत्वाभावादावपि प्रसंगस्य दोषत्वसत्त्वेऽपि रूपविपदित्यादि पृथिवीत्वाभावादेरपुरुषव्यवहारस्येष्टत्वात् तदिति प्रसंगेनोपदर्शितदूषितत्वं

यत्कु॥ स्वाश्रयत्वेनेति॥ आकाशीउरजत्वाव्याप्यवेद्यत्वाव्याप्यत्वादिति क्रमेणेति भावः॥ एव॥ तादृशस्यादरणीयत्वे॥ साध्यतिचारेणावशेषितावशेषितेन॥ तथा
व्यवहारविषयतावच्छेदके॥ व्यवहारविषयत्वादिति॥ यत्किंचिदवच्छिन्नप्रकारत्वस्य सामान्यस्यापूर्वेदृष्टा जाद्युक्ता॥ उक्तोपाधौ॥ स्वघटितत्वाभावरूपउपाधौ॥ तद्रीत्या य
दित्याद्यनुसरणात्॥ व्यवहारानादरेणोक्तरूपे विषयतावच्छेदकत्वस्योपकारस्तदेव्यर्थः॥ सामान्यविति॥ रूपान्तराद्[illegible]नोपाधिकरणं यद्यपदिति न्ति
प्रभाव प्रतियोगित्वाभावात् व्यभिचारात् न्यायादेरत्वावनापि धारणमेवेति भावः॥ प्रतियोगित्ववादिति॥ ज्ञापकत्वादे[illegible] त्वादेः प्रवेशात् तत्तद्रूपेण ज्ञाप्यव्याप्ति
ति भावः॥ ननु पर्यवसितत्वेनेति मूले ज्ञापकत्वस्यैव व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वकथनात्तद्द्वयोर्वस्तुतस्तत्र हास्यकुवेति॥ सहाय्येति॥ यच्चनित्यमिति
नमहत्सत्ता घन[illegible] व्यवस्थितिर्वाधितमिति मूलार्थः॥ तद्रूपेप॥ तद्रूपस्यापि सद्रूपसाधारणत्वात्साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणोपेतद्रूपेपि व्याप्तिचारस्या
प्रस्फुटत्वात्तत्र ज्ञानस्योपाधिव्यवहारजनकत्वादितियदि तदा[illegible] वात्वाभावस्याहकेत्वद्धेतोपि रूपे तुल्यमित्यर्थः॥ नन्वव्यभिचारो नावाश्योतेषां नो
पाधिव्यवहार इत्येवं कुतो नि[illegible] इत्याशंक्याह॥ तस्येति॥ यत्तत्र्यभिचार ज्ञापकत्वमात्रेणानोपाधिव्यवहारः किन्तु यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादि रूपेणेव ज

तदेवेत्यर्थः॥ साध्येव्याप्यतावच्छेदकं॥ साध्यनिष्ठाधाधेयतानिरूपितव्याप्यतावच्छेदकं॥ नियमतश्चेति॥ कदाचिदनुसरणे यथाकथंचिदसति भारो नायकत्वाभा
त्रेणापि तु पाक्षिकव्यवहारप्रसंगं न स्यादिति भावः॥ यद्वेति॥ यद्यपि तु पाक्षिकव्यभिचारे समवधानं साध्यव्यभिचारस्य तन्मते रूपमिति नियमस्तत्त्वार्थः॥ यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादि
त्यत्र शाकपाकजत्वोपाधौ मित्रातनयत्वमनन्तादृशोपधर्मस्तद्वति शाकपाकजत्वव्यभिचारस्य श्यामत्वव्यभिचारनियतत्वाद्युक्तः प्रमेयत्वादिसत्त्वाद्भूतस्य
चोपाधेर्बहिर्भूतत्वेऽतादृशोपधर्मस्तद्वति यन्नियतपरस्परं त्यक्त्वा व्यभिचारनियतत्वात्॥ अन्यथा सत्त्वमित्रातनयत्वमात्रविशेष्यकधर्मविशेष्यत्वे सति शाक यथा ममित्रातनयत्व
पाकजत्वव्यभिचारित्वादित्यादिक्रमेण तत्र व्यभिचारानुमानसंभवे नियमतस्तादृशधर्मानुसरणं तेषां निष्कर्षं स्यात्॥ तथा च तेषां तादृशधर्मानु
सरणादेव ज्ञानोपयोगे क्वचिद्विकरणीतत्वेन यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारनियतः स एवमुपाधिस्तेषामभिमतो नान्यः॥ अतः एव च व्याख्यानावसरे तद्धा
रणमुक्तमेवेति भावः॥ न तु मरणाकाशजन्यत्वादित्यत्र देशकविशेषणतया साध्यतायां कालिकेन हेतुतायां खण्डकालजन्ये देशविशेषणतावनुत्व
तयाऽनुपाधावति व्याप्तिः खण्डकालजन्ये दाराजनवत्ति खण्डकालजेकालिकतया वृत्तित्वस्य महाकालजन्ये दाराजनवत्ति महाकालजन्ये च रूपसाध्यव्यभिचार

अधिकरणवृत्तित्व व्याप्यतावच्छेदके

व्याप्यत्वात्॥ ननु तद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणो महाकालः यत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यवन्निरूपितव्याप्यतायां अधिकरणस्यापि व्याप्यतावच्छेदकत्वे
विशिष्टस्य विवक्षणाद् गगनादि व्याप्तिः॥ अत्र न्युनाधिकसंबंधेन वह्निमात्रस्यैव महाकालवृत्तित्वव्याप्यतया नैयत्यौनाधिकरणस्य प्रवेशादिति
वाच्यं॥ तथा सति तत्रत्यसद्रूपाणां महाकालाल्पत्वप्रकारकधर्माभिन्नत्वात् अव्याप्ति साध्यनिरूपणस्यापि व्याप्यतायां नैयत्यौनाधिकरणस्य प्रवेशे
दृष्टं मिदमेतद्रूपाभिन्नगुणत्वादिस्वत्राप्येतद्रूपवान् द्रव्यत्वादित्यव्याप्तिः॥ एतद्रूपवत्तादात्म्यवदेतद्रूपसमवेतत्वस्यैव तद्रूपभिन्नासमवेतत्वव्या
प्यत्वात्॥ एतेन तादृशयत्किंचिदधिकरणवृत्तित्वस्य तादात्म्येन साध्यवन्निरूपकव्याप्यत्वमेव किंतु महाकालस्य कालवृत्तित्वयोः स्वरूपसंब
धात्मकत्वेन महाकालवृत्तिकालस्वरूपपर्यवसानानुतादात्म्येन व्याप्तिरिति परास्तं॥ एतद्रूपसमवेतत्वस्यैतद्रूपभिन्नासमवेतत्वव्याप्ये केन
राप्यानारणात्। हेतुनिष्ठस्वरूपसंबन्धेन साध्यवन्निरूपके नापनेऽकस्मात् योग्यतावच्छेदकस्य सत्त्वात्॥ उक्तस्थले॥ यद्वा गगने नेति॥ इद
कालजेरानावस्य महाकालजेनानानासाधकत्वान्नोकस्यजेति व्याप्तिरिति॥ नन्वेवं सत्त्वादिसत्त्वे संयोगादेरुपाधित्वेन स्यात् साधनव्यतिगुणा

तो संयोगाभावेन द्रव्यत्वाभावानुमानासंभवात्॥ तस्य केवलान्वयितया गुणत्वजात्यादिविशेषस्य तस्य हेतुतायां विशेषणमेव व्यर्थमिति॥ न च गुणादि
नित्यविशिष्टत्वादिना संयोगाभावस्य हेतुत्वं प्रकृते समवेतत्वाभावेन॥ तथा सति च नतु द्रव्यत्वादित्यत्र सा च न व्यापकतया संयोगादौ वक्तुमाप्तेः
नानाति हि जलगंधाभाववज्जलवन्नित्यविशेषादिकं मितो ताद्रशविशिष्टत्वेन संयोगाभावस्यापि हेतुत्वं मतायदभावमात्रवृत्तेश्चर्मे गोना
यकताव्याप्या॥ तथा चाव्याप्तिलक्षणस्य स्पष्टत्वाशा॥ पददन्यस्य नवेति॥ व्याद्यवादिति॥ एवं च पदजन्यकार्यस्य अनतिचारयो वर्णितत्वं हेत्वभावो गन्धरव
नितिनायः॥ सत एवेति॥ उक्तवतेजस्योस्तयवलोप्राप्तिस्यात् दन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वादितिनाचः॥ इदं चिन्त्यं व्याप्यं तु इदं हेतुव व्यहृत्यत्वादित्यत्र उक्तल
त्वतेजस्त्वयोरुभयत्वेनोपाधितं स्यात् यद्वा भावत्वेनाभावाधिकरणीभूत यत्किंचिदधिकरणात्मकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य स्वेदत्वनिवारकत्वा
त्वस्य द्रव्यत्वे सत्वात् तज्जातिव्याप्तिः स्यादितिनाचः॥ एतेनैव कार्यं तु भावाधिकरणत्वेनावाधिकस्य च मिलितत्र कत्वेन विशेषणं यत्नात् जलत्वेना
दि मानः प्रमाण्यांशिक इति केचित्॥ तन्न तस्य उपाधितावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छिन्नस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेनोपाधितावच्छेदकस्य जालाभा

प०उ०बा०
२९
21

धिकरणं वृत्तितावच्छेदकत्वं पूर्वेक्ष्येव तत्कृत्यं॥ अत्र कल्पे उपाधितावच्छेदकाभावस्य साध्यसमानाधिकरणत्वं जनकच्छेदकस्याभावो साध्यसमानाधिकरणव
त्तिमात्रेत्ववक्तव्यं॥ न तु पक्षीते रुपित्रये शुद्ध इति लाघवं॥ न च एवमवान्तरके इत्यपचरूदस्य यत्र विशिष्टस्य मनन्तादित्ता प्रत्यक्षेपे उपाधितापत्तिरि स
त्वच्छिन्नाभावस्य तत्त्वच्छिन्नावच्छेदकस्यवाने यत्रेवि धूमाभावाघुनायकत्वानावादिति॥ प्रकृते तत्र कृतात्वाप्यमपि परत यामाशहे॥ यद्वा नेयाहित्वे
नेत्यादिना॥ हेतुमद्वृत्तिवेनेति॥ साधनवान् साध्याभाववान् उपाध्यभावानादित्य नुमाने साधनवद्वि उपाध्यभाव रूपहेतुमत्वा नाने साध्याभावरूप साध्य
त्वमानेच तद्वृत्तित्वमपि पक्ष्यतावच्छेदके साधने नास्त इति उपाधिव्यभिचारितत्वस्य कुमिति कहस्य विषयत्वरूप तु ल्लायकत्वं साध्यव्यभिचारस्या
नुमितिविषयत्वं च संभवतीति भावः॥ अत्रचेति॥ अन्यो न्यव्याप्ये इत्यर्थः॥ अवच्छिन इति उपाधितावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः॥ उपाधित्वे पुनर्विशेषः॥ व्यभि
चारानुमानस्याद्वैधन त्वे नोपाधिव्यवहारस्य च समानाधिकरणत्वोपपत्ते सत्त्वोपाधित्वानावेषि व कति रितिभावः॥ न त्वत्र यत्पक्षधर्मावच्छिन्न यत्साध्यस्य व्यभि
करणता साध्यव्यापकत्वं तस्य तद्धर्मावच्छिन्न तद्व्यापकरूपाधित्वमिति संपूर्वस्य॥ यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता साध्याधिकरणे तद्धर्मावच्छिन्न तु पाधिरिति द्वितीय

श्रीराम
२९

स्या घे:॥ तेनवि॥ शिष्यस्यानतिरिक्तत्वात् धर्मनाच्छेद्ये, इत्यादौ हरचहितत्वविशिष्टस्वत्वसादिना उपाधित्वमिति भावः॥ प्रथमविवक्षानुसारेणाह॥ नेत्यादि
द्वितीयविवक्षायां तु हदत्वाभावस्य मलिचरितया किं विद्विशेषणदानेन व्यपेतयाप्तस्य व्याप्यत्वात् साधकत्वात् तदनुसरिणाह॥ नवेति॥ इदं तु कोऽत्यन्ता
दित्यत्र स्पर्शसामान्याभावोऽत्यन्ताभावप्रतियोगिरूपत्वेन भावत्वविशेषस्य शीतस्पर्शरूपत्वात्मकस्य साध्याभावाभावो नायकत्वसंभवात् त्र्यपितद् दुष्टो षतौ॥ त
भावि स्पर्शाभावस्य जन्यतेजसि स्पर्शत्वेऽपि उत्पत्तिकाजातद्वेदेन सामस्य समवायिककरणत्वात् अत्यन्ताभावपर्यन्तानुधावनं॥ शीतस्पर्शेति॥ इदमेतदुक्त्वा
नानवत् शीतस्पर्शवत्वान् न जलवायुव्यनुमानाकारो बाध्य:॥ पूर्वविवक्षायां च विधिव्याघ्रात्तिः पूर्ववद्वातत्वाचितत्र हदत्वाभाववदयोगो जलक
वन्नत्वस्योनायकतायां हदत्वाभावस्य वैयर्थ्येन अयोगो जलकरहितत्वस्यैव साम पर्याप्तेः॥ यदभावस्योनायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविवक्षणीय
तद्धारणे संभवात् तदंतस्योपेतित्वव्याप्तिमाहात इदं च वृत्तित्वेनेव ति। प्रथमोपन्यस्तस्यापि यरमेव्याप्तिः तद्धेतुं ननु तदभावव्यपेरामर्शे दाने२
साध्य एवमुत्तरत्रापि यथायथं बोध्यं॥ इदं च प्रोक्तिवादेनोक्तं॥ तथापि वितथां महाकालान्योन्यचटादित्वस्य कालिकसंबंधेन हेतुताया सद्

त्र०व्या०वा०
२७
27

पाधावव्याप्तिः॥ कालिकसंबंधेन वृत्तित्वमात्रस्यैव साध्यत्वेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तदुपाधिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति प्रवेशे आदिपदकृत्यमिति द्रव्यत्वं न स्वत्वव्याप्यं गुणात स्वरूप
वृत्तित्वाद् तत्त्ववृत्तित्वाद्यनुमानप्रकाराद्यो ऽयं॥ तादृशनानाप्रकारे नयतिव्याप्तिरित्यनुषंगेनान्वयः॥ नन्विदं केवुत्र्यावदिमत् द्रव्यत्वादित्यत्र घटत्वव्यतिचारि
त्वेव समानजन्यकृत्त्वे तत्स्यतावच्छेदकस्याव्याप्तिः॥ तद्व्यभिचारित्वस्य तदन्तावच्छिन्नाभेयत्किंचित्साध्यवन्निष्ठतात्पर्य साध्यसामानाधिकरण्यसाधनकत्वाद्वाद्रव्यत्वे के तथाहि ३
वुत्र्यावदिमत्त्वव्यभिचारित्वघटत्वस्य व्यभिचरितव्यभिचारित्वात् गगनपरिमाणवदित्यत्र घटत्वादित्यस्यैव सामर्थ्यं भविकस्य स्वरूपासिद्धिवारक
तयोर्वैयर्थ्यात्॥ तस्मात् द्रव्यत्वं केवुत्र्यावदिमत्त्वा तावच्छेदकघटत्वव्यतिचारित्वात् तावत् गगनं न इत्यत्र घटत्वादित्यस्यैव साध्यकत्वाच्चैकस्यैव
कदृत आह॥ द्रव्यत्वादिनेति॥ घटत्वव्यतिचारित्वे घटत्वावच्छिन्नतासंयोगेन समवायेन वा वृत्तित्वं घटो यदि ऽत्र विनष्टघट स्यापि घटत्वाभाववत्त्वं च
स्तन घटानैव वे स योगेन वृत्तित्वात् साध्यव्यापकत्वं संयोगेन गगनादेर्वृत्तित्वेनुत स्य साधनमापन्नत्वाद् घटत्वासमानत्व समवेततत्त्वमेवोपाधिरिति ध्ये
यः॥ घटत्वादेरिति॥ व्यतिचारसाधनमिति प्रेस्य यद्यपि घटत्वव्यतिचाराभावाधिकरणं गगनवृत्तित्वादेः स्वारूप्येणादेतुतया घटत्वादेः स्वमते ज्ञानवे
व्यसिन्नवाद् तथापि प्रोक्तिवादेन यदन्तावच्छेदक व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशमसुयेस्य वैयर्थ्यसमाहितमिति ध्येयं॥ तदन्तावच्छेदेति॥ साध्यतावसाधन प्रतिप्रेक्ष्य

श्रीराम
२७

धूमप्रागभाववत्त्वादिति॥ न च तथापि घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वे घटत्वव्यभिचारित्वस्य सत्त्वात् तद्रूपावच्छिन्नस्यैव साध्यतायामधिकस्यैव पक्षसमेवेति वाच्यम्॥ दी
योगेन घटत्वव्यभिचारित्वस्य उपाधिता या उपाधौ प्रागभाववत्त्वे हेतुता। वच्छेदकेन समवायेन वह्नित्वप्रवेशादिन वैयर्थ्यापातात् समवायेन घटत्वव्यापकजातित्वस्यो
पाधितायां घटत्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वमापन्नतया तद्ज्ञानस्याखण्डत्वे तथापि महत्त्वे हेतौ घटत्वव्यभिचारित्वाप्रवेशाल्लाघवे पक्षमिति॥ वस्तुतस्तु
कत्वेयदभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्यैवानविवक्षितः घटत्वव्यभिचारित्वेन उपाधिव्यभिचारस्य हेतुतायां उपाधित्वानपायादित्येव सम्यक् अन्ये
पक्षत्विचारित्वे यदभावे वा यद्धर्मावच्छिन्नस्य प्रतियोगितया व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नस्योपाधित्वमित्याशयं मत्वा टीकृते॥ नवेति॥
धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकत्वाभावो नोपाधिः स्यात् तस्य नायकतायां प्रवेशादित्यर्थः॥ साध्याभावो नायकतायां च प्रयोगिनः व्यभिचार त्वस्या
नायकतायां तद्वन्निवेशे न हेतुत्वादिति॥ तस्य॥ यदभावत्वस्य॥ वस्तुतो वस्तुगत्या॥ व्यभिचारसाधने यदभावत्वप्रवेशः पि वैयर्थ्यापादकं की
चिन्नतद्दीयते॥ सदभावाभावत्वादिना॥ प्रयोगोलकत्ववह्नित्वस्यानुपस्थितौ प्ययोगोलकत्वाभावाभावत्ववह्नित्वस्य व्यभिचारोन्नायकता
यां हेतुत्वेन नेय कथमित्यर्थः॥ व्यभिचारसाधने चेदिति॥ साध्याभावसाधने लघुहेतुतावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वाद्धि [illegible] वेति॥ न च तासस्य एव॥

न० ५०
२८

हेतु महानसात्प्रोक्तरीत्या प्रत्यक्षसिद्धारस्य। ध्रुवे केवलदृष्टान्ते [illegible] व्याप्यत्वयापुपाचे साध्याभावस्य वा प्रवेशो मदुक्त [illegible] मा भाव॥ एतेनाव्यवहु
त्वि व्याप्यताय वोदकत्वों किंस्तु प्रोद्दिव्याद्दनेत्येव सार॥ केतु मोविदिमत्ता पर्यपान प्रतियोगिताद्वे दकत्वं तपाव्याप्यतावच्छेदकत्वमपि तत्र समानाचे
करणजघुधर्मा प्रवेशो त्विव्याप्यतानये दकत्वेत एव वे पक्षमेव वस्तु व्यस्य रससमाकुः॥ पक्षमीव छेदेने त्यत्रयक्षमस्याव छेद कत्व मन्तव्य वृत्तित्व
मनतिरिक्त वृत्तित्व स्वस्वरूपसंबंधविशेषो वा न संभवतिसरूपा मामि त्रात नय त्वादित्यादौ मित्रातनयत्वादानां तपात्वा संभवा दत आह॥ पक्ष
मिवतीति॥ एवं पक्षमेवतीसाध्यप्रसिद्धं सदेव भिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य निवृत्त्तौ॥ सपक्षेकेति॥ वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वाव च्छिन्न
वह्निव्यापक मजनत्वादावित्यर्थः॥ प्र चेति॥ प्रत्रावच्छेदकत्वं व्यापकत्वं महानसत्वन्नधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवह्निव्यापकं तेननमजनत्व
त्वादावतिप्रसंगस्तिभाव॥ साधनवद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वन्तधर्मी यज्ञिन्नसाध्यव्यापकत्वापेक्ष्यासाधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्व
स्यैव लघुत्वात्तदेवाह॥ साध्यसाधनसंबंधेति॥ साधनविशिष्टसाध्येस्यर्थः॥ नन्वेवविरुद्धस्य जोपोपाधाव व्याप्तिस्तत्र साधनसंबंधाप्रसिद्धे श्रीराम
२८

रइत आह॥ विरुद्धमात्रे चेति॥ मात्रपदं तत्स्वार्थकं॥ यथाऽवृत्तिगगनादौ विरुद्धे उपाध्यनाद्येन हेतिः॥ साध्याविरुद्धांतरे वान्यस्य सूचनाय॥ नवे
वेत्स्पतावच्छेदकस्य तत्साध्याऽरणात्तत्रान्तर्भावेऽव्याप्तिरेकस्पत स्याह॥ तत्स्पतावच्छेदकेति॥ धूमवान्वह्नेरित्यत्र धर्मसमानाधिकरण
वक्केर्मव्याप्यवत्वात्तत्र व्यतिचारे ज्ञायकत्वमत्र न वा स्यतत्सादृशावच्छिन्नत्वेनेति॥ साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः॥ नहि साध्यस
चनसंबंधव्यापकत्वमपि यथाश्रुतग्रन्थानलस्यतत्वेति साधनवतीति॥ पदधर्मेण तद्धर्म्येज्ञान इति यद्धर्मेपदस्य साधनव्यापक धर्मी
पदत्तया विरुद्धस्य ज्ञायोपाधित्वेग्रहस नवे तद्सग्रहोऽव्याप्यत्वस्पत आह॥ साधनेति॥ सद्धेतौ तु साधनव्यापकीभूत धर्मावच्छिन्न साध्यव
पकस्य साधनव्यापकत्वनियमात्नसपक्षे वृदेशावृत्तिधर्मेऽति प्रसंग इति भावः॥ एतत्तरेति॥ तादृशधर्मातरास्फूर्तावपि अन्यतरत्वमा
साध्येव तत्तरागामनमिति भावः॥ ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नाप्रमत्वस्य प्रत्यक्षमात्र एव सत्वात्तदक्का
पकतयानोभूतरूपवत्वमुपाधिः स्यादिस्यत आह धर्मेय यदि नेति आदिपदात् द्रव्यत्वा[illegible] निरे कि[illegible] तावच्छेदकस्य

न०७७०
२८

सा धारणं वारयति ॥ जल्पनावयवे इत्येति ॥ प्रयोजकत्ववाद्यन्ति ॥ प्रयोजकत्वं यत्र तादृप्येण व्याप्यत्वं यद्व्यभिचारस्य जनक ॥ उद्भूतरूपव्यभिचा
रस्य वर्णनात् द्वा प्रयोजकत्वं आत्मादौ प्रमेयत्वस्य तत्सत्त्वेपि प्रत्यक्षत्वव्यभिचारात् वादि इति ॥ वह्निदेशानुकूल धर्म समवायी पीदा उज्जनक
त्वादित्यनुमाने गुरुत्वादौ सानुकूलत्वाभावात् नाक्रूपावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमतो नुमानाकारं दर्शयति जनकत्वेतीति ॥ तथा च वह्नि कार्यानुकूलत्वादि
ज्ञाती क्रियसमवायी जनकत्वादित्यनुमाने जनकत्वावच्छिन्नस्य गुरुत्वात्मकसाध्यस्य घटादौ सत्त्वात् व्यापकता या नोपाधित्वस्यादित्यर्थः । बहिरिन्द्रिया
प्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वानादौ न साध्यव्यापकस्य ॥ स्थितिस्थापकस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वमिति मतेनेदं तेन नोक्तदोषः न साध्याव्यापके इति ॥ अथ तत्ते
वेति ॥ अन्येनोद्भावने इत्यस्य तात्पर्य नौमत्त मिति । पित्रौ तत्तरं स्यादिति तन्निराकरणार्थमिदमुक्तं अथ विरोधस्थले कारणादिना अन्योन्याश्रयपरस्परा
श्रयत्वाद्यादत आह ॥ इत्यवक्तेति ॥ जनकत्वकार्यानुकूलत्वादि घटितक्रिय धर्मव्यभिचारात् गुरुत्वे बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वादित्यादि द्र
ष्टव्यमित्यंचनेनायकत्वमस्य वेत्यर्थः ॥ यद्यमेति ॥ प्रमाणसत्त्वावच्छिन्न वह्निव्यापकस्य अनन्वत्वादेर्महानसत्त्वावच्छिन्नाधर्मव्याप कत्वं नोपाधि श्रीराम २८

त्वमिति भावः ॥ न च घटोऽस्तु पृथिवीत्वादिति सद्धेतौ सद्धटोत्पत्तिकालावच्छेदेन तद्घटे रूपस्याभावात् पृथिवीत्वस्य सत्वात् तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वाव-
च्छिन्नरूपव्यापकस्य रसाद्युदासत्वात् तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्ववति तद्घटेऽव्यभिचारिमानस्योपाधित्वं स्यादत आह ॥ एवं चेद् केवलं चेति ॥ साध्यव्य-
धर्मसामानाधिकरण्ये विशिष्टत्वमेव यस्मिन् साध्ये ... नत्वनन्तसकल सर्वघटरूपं विवक्षितमिति भावः ॥ न च केवलेनोपाधौ व्याप्यतावच्छेदकरूप-
त्वेनैव ज्ञायमानेन दूषकत्वात् तादृशधर्मावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यं न तत्साधनव्यापकत्वे रुपयति धर्मत्वेनानुगमय्य साधनाव्यापकत्वविशेषणपरित्या-
गेन लाघवं च स्फुटमिति धाय तदुपादानमात्रस्य सामानाधिकरण्ये इति ॥ एवं ॥ उपाधित्वेनाभिमतं साध्यं धूमादि तत्सामानाधिकरण्येन तत्साधनाधिकरणं स-
ध्यात्मकं ॥ सद्धेतौ स्वसामानाधिकरण्ये न तं यत् तत्साधनाधिकरणं तद्वृत्ति धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य सामानाधिकरण्येति तत्साधनाधिकरणोऽवच्छेदकं स्वसत्वान्नतत्त्वा-
पकत्वमिति भावः ॥ व्याप्तिनिरूपकत्वं व्यापकत्वमिति सति प्रायेण दूषकत्वं ॥ यथा यथेति ॥ धूमस्याद्रेन्धनव्याप्यत्वाभावः धूमत्वेनैवावच्छेदकं तद्धूमे धूमाद्याद्र-
व्याप्तिरिति भावः ॥ तद्धूमेति ॥ तादृशावच्छेदकधर्मस्य धर्मः ॥ अत्र च जलादिसाधनाव्याप्तिर्योगितावच्छेदकं यत्र वैशिष्ट्यं तेनैव रूपवान् द्रव्यत्वादिसाध्यकोऽस्तिरूपा
धिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तत्र केवलाव्यवच्छेदकत्वं यत्किंचित्कत्व विनीत रूपाद्यधिकरणता घटित ... तदनवच्छेदकत्वेति

स्थनीलम्

गुण

४उद्भूतरूपवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वाच्चक्षुर्ग्राह्यत्वसाधनाधिकरणगं व्यापकत्वं स्वाश्रयगुणकर्मान्यत्वतादवच्छिन्नाऽऽ ... प्रमेयत्वाद्यौ ... इति तत्र साध्यमन्वयव्यतिरेकिद्वयवतमेवं ... उद्भूतरूपेण ज्ञानम्

न नु उपाधिसाधनमपि तदवच्छिन्नाभावादिति भावः। केचित्तु॥ शुद्धसाध्यव्यापकेन साधनाव्यापकेन ... इति नाद्यं ... व्याप्यत्वे ... न व्यापकत्वे ... उपाधित्वं तत्र प्रत्यक्षत्वं गुणत्वादित्यत्र

यमाः

३० व्याप्तिः॥ सर्वे उपाधेः साध्ये घनादे स्ताद्रूप्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद् ...॥ साधनेति॥ तथा चोपाधिनावच्छेदके ताद्रूप्यान्योन्याभावप्रतियोगिता।
नवच्छेदकत्वे विनिहितमिति भावः॥ ननु अयं प्रत्यक्षो गुणत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् शुद्धसाध्याव्यापकत्वाद् द्वित्वे व्यभिचारात् किन्तु
साध्यव्यापकतया घाचित्वेन हि द्वित्वस्य स्पार्शनत्वेन करणेन गत साधनाधिकरणव्यक्तित्वाभावे तत्प्रमादपि क्लृप्तहेतुत्वात् तत्राभावाद्दत्तं आद्यम्
गुणत्वादिनेति॥ द्वयणुकद्रव्यत्वेति॥ सादृश्यार्थे किं चिद्गमो नाविवेन साध्यव्यापकत्वे नैव नियमो न तु तादृशधर्मस्य साधनादिरूपत्वेनापि तिरोवच्छेद इति
व्यावृत्तं॥ उक्तरूपोपाधेर्दोषेन व्यभिचारानुमानज्ञानमपि स्वकरणिसाहाय्यं चेति॥ वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्ति परमाणोर्द्रव्य
त्वस्य साध्यव्यभिचारसत्त्वात्त्वत्परमाणुघटान्यतरस्मिन्न द्रव्यत्वस्योद्भूतरूपव्यभिचारस्याभावादुपाधिव्यभिचारस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरतः स्वा
धिकेनेति॥ उद्भूतरूपा न चिकरणेऽतीन्द्रियगुणादोसत्त्वात्। साध्यव्यभिचारसत्त्वात्परमाणुघटान्यतरस्मिन्नद्रव्यत्वे उद्भूतरूपव्यभिचार
भावान्तरं पेनाव्याप्तिरतः साधनेति॥ स्वाननिकरणं गतसाधना धिकरणमपरमाणुघटान्यतरस्मिन्न उद्भूतरूपव्यभिचारस्य त्वदुक्तत्वव्यभिचार
व्याप्यत्वात्तत्संपन्नपेसाध्यव्यभिचारस्तेति॥ निरोधस्यागस्य साध्यकार्ये यत्रचेत्यादि॥ तत्रापि स्वाननिकरणसाध्याधिकरणसंप्रवेशोत

श्रीरामः
३०
१

मात्रवृत्तिधर्मे [illegible] व्यभिचारिणि साध्यव्यभिचाराभावेन तत्पक्षे व्यभिचार इति॥ स्वाधिकरण इति॥ तदुक्तयवृत्ति धर्मस्य स्वाभावाधिकरणसाध्याधिकरणवृत्तित्वे तत्पक्षे
व्यभिचार इत्यतो मात्रेति॥ तद्व्यभिचारेण॥ उपाधिव्यभिचारेण॥ यदभावेन साधनवति साध्याभाव उन्नीयत इति कल्पानुसारेण॥ साधनवतीवेति॥ मित्रात
नयः रूपामत्वाभावचानुमित्रजनकत्वे सति शाकपाकजत्वाभावात्॥ एवं द्रव्यत्ववान् प्रमेयत्वाभावचान् वह्नि द्रव्यत्वे सति [illegible] तस्याभावादित्यादिक्रमेणानु
मानं॥ काकादावात्मादौ च व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमिति॥ एतत्स्माधि[illegible]लक्षणस्य स्वघटितत्वेन तत्र साध्यकत्व साधनकयावदुपाधिसाधारणत्वेन घटत्वादु
तिलक्षणं तस्माह॥ साध्यसमानाधिकरणस्येति॥ सद्धेतावुपाधिलक्षणातिप्रसंगवारणाय साधिकरणमित्यन्तं साधनवद्दोषेण॥ साध्यस्यानाधिकरण
त्वन साध्यवद्वृत्तित्वे संदेहे तु मत [illegible] साध्यवद्वृत्तित्व[illegible]तत्रातिप्रसंगः॥ ननु केवला साध्यव्यापकता परिष्कारेणैव लक्षणं कर्तुं युक्तं विशिष्य गमा
ह॥ साध्यव्यापकता चाव्यस्येति॥ साध्याभावस्येति॥ सर्वोपि रूपालघ्वपि [illegible] उपाधि शरीरताने व्यभिचारस्य प्रयोजकत्वात् स्फुटं तेनोपाधिव्यभिचारानुमानस्य सा
पक्षाधिकस्यत्रेयत्याविति॥ पृथिवीत्वे घवतो द्रव्यत्वादित्यत्र सा साधनव्यापकस्य संयोगस्य साध्याभावाधिकरणात॥ तत्र च पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्व
वादिना उपाधित्वरक्षणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति॥ उपाधेस्साध्या[illegible] प्रतियोगित्वोक्तौ पृथिवीत्वसंयोगोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृ

ज०३०

३२ ग्रस्यप्रतियोगित्वात्तत्र चैवंव्याप्तिविरहेण प्रतियोगितानवच्छेदकेति ॥ ननु समनियतकेवलान्वयिसाध्यादिमत्त्वादिनाऽनुगतोपाधित्वविरहितमातः ॥ विरुद्धवारणाय साध्यव
सामानाधिकरण्येति ॥ साध्यसामानाधिकरण्यघटकसंबंधेन साध्यावच्छेदकेत्यत्र हेतुनिष्ठविशेषणं ॥ यत्र च व्यापकतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकता
नावच्छेदकत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्ये घटकत्वं उपाधेः तावदवच्छेदकसंबंधेन ॥ व्यापकतिस्तु व्याप्तिजन्य
प्रवृत्तो व्याप्तिनिरूपकजनकत्वे साध्यवन्निष्ठसामान्यतः संबन्धव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरणसाधनविशेषपरतया न पक्षजनकयोरिति
साध्यम् ॥ तत्र च साध्यवद्वृत्तिवारणमात्रफलकं पर्यवसितं साध्यव्यापकत्वपर्यवसितं यत्साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव तद्वारणादतस्प्राह एवं
चेति ॥ कोऽयम्पर्यवसितस्याद्यपाठः ॥ पूर्वलक्षणे तत्कालीनस्योपाधेर्वन्दीयेति ॥ न साध्यकेति ॥ एकत्रोपाधीति ॥ एकस्यैव चावच्छिन्नस्यैकत्रोपा
साध्यः ॥ तेनसंबन्धेन ॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिरूपावच्छिन्नावच्छेदकता घटकसंबंधेनैवेदं न साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वलक्षणमिति त्वेवि
न दोषः ॥ यथाश्रुतमूलमनुसंधायाह ॥ साध्यव्यापकत्वेति ॥ संकेतावर्त्तिप्रसंगवारणाय वक्ष्यते ॥ वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रत्यादेशविभिन्नतद्रूपेण
पाधितास्यादतोऽवच्छेदकेति ॥ तत्र वस्तुतस्तु न यस्य साध्यतावच्छेदकाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ धूमवान्वह्नेरित्यादाववयोगोऽजकावृत्तित्वमेव तादृशरूपं तदनीति

श्रीराम
३२

रिक्तस्य हृदत्वेऽसत्त्वात् ततः साध्यसमानाधिकरणेत्यादि ॥ साध्यसमानाधिकरणत्वतात्पर्यमिति यत्नेन हृदत्वादित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्याद्दिनोपाधि
त्वंस्यात् तस्य स्वेवायं निष्कर्षः ततः ॥ अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः साधारण्याय साधनव्यापकत्वावच्छेदेन लक्षणं ॥ केवलान्वयिनावधारकत्वे
न साध्यसमानाधिकरणधर्मसामान्यव्यापकतावच्छेदकत्वाद् संजवन्स्तो यत्किंचिदिति ॥ नचैं यत्किंचित् साध्यवत्क्रियत्वेनावच्छेदकेनैव साम
जस्यव्यतिरेकेनोक्तव्यर्थत्वं लिङ्गव्याप्ता साध्यवदन्तेनायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वानन्यथागमादनतिरिक्तवृत्तित्वादेश्च — धूमवत्त्व
विशिष्टद्रव्यत्ववद्विसाधारणत्वात् ॥ यद्रूपावच्छिन्नावच्छिन्नाधिकरणता साध्याधिकरणे स घटत्वस्यैको यत्नतत्वयोः प्रवेशाद्गतकुमार्गः अत्रच
कंबुग्रीवादिमत्त्वादिना नु पाधित्वे यत्किंचित्तान प्रतियोगिताव च्छेदकत्वमपि धर्मविशेषणे देयं ॥ अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे च लक्षणं समर्थ
यति ॥ अवच्छिन्नेति ॥ सखण्डमेमिश्रातनयत्वादित्यादेर्गौर मित्रातनयावृत्तित्वमेव तादृशो धर्मस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य शाकपाकजत्वेऽसत्त्वा
न्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ शाकपाकजत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वाच्च श्यामौर मित्रातनयावृत्तित्वाभावात्तत्स्यापरांय

ना० ३०
३२

१ तारतम्यात् सदनातिरिक्त इति नैव ... मिति भावः । गोधवती इत्यादि तत्र पृथिवी दत्ति ... द्रव्यलक्षण

हस्यैतो वत इति ॥ तत्राविशेषोऽस्मिन्नातलयं नेदविशिष्टद्रव्यत्वस्यैका ध्यव्याप्यकत्व साधनाव्याप्यकत्वावच्छेदकत्वात् न दनतिरिक्त वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वव
सत्वादनिष्प्रसंगः ॥ तद्वह्निनानावयवं द्रव्यं स्वविशिष्टसामान्यकत्वादित्युक्तौ तु स्वतन्त्र प्रवेशात् तस्या व्य[illegible]क तत्साधनक यावद्रूपवि
साधारणं एवमित्यत्रस्तोनदंतात्पर्येन सूचितः ॥ रूपादीति ॥ कपवकप्यय हार प्रतिज्ञया म नित्यो नाम कता मात्रे ये गोपाधिन न संयोगित्व
ति स्यर्थः ॥ पृथिवी त्वाज्जाया तामक स्वत्वनधिकरणी नूतन साधनाधिकरणे यत् पृथिवीत्वं चूर्णी चूर्णीभिन्ना सा व्याप्य [illegible] परि पृथिव्यां
सत्वेन पृथिवीत्वाना वस्यतद्व्यापकता या पूर्वोक्तजकारण [illegible] तचानावात्तस्या व्या रुपाण्यमाह ॥ स्वाविरोधेति ॥ स्वं । रूपा । धिवेनाभिमतं
वह्निशिरांसंयस्या व्यंदनधिकरणं यस्या घनाधिकरणं तद्वृत्ते च धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ परन्येर्वीना नावधि न्नाय ह
या । नाधिकरणं यद्वा प्यादितद्वृत्तिपद्वाप्यत्वाज्ज्ञानात्मत्वं तद्वत्पृथिन सूपव्यापकत्वमसमेन पृथिवीत्वा नायत्वेतिनाऽसंग्रहः साध्यत्वाधि
करणसाधनाधिकरणवृत्ति घर्मी वृत्ति ने साधु को उपाधिरसाभारेत्वानएव मतिचारज्ञाने स्यादिति तानीराकरणार्थं स्वाविरोधेति

श्रीरामः
३२

साध्यविशेषणं विशिष्टाभावसंपादकं वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वादेरपि स्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणसाध्याभावाधिकरणपर्वतादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यप्रद
मानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकत्वपर्यन्तानुधावनं॥ इदं च रूपवान् रूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावाभावादावतिव्याप्तिवारणमाह॥ जलत्वेति॥ पूर्वदलेति॥ स्वविशि
न ष्टसाध्याधिकरणयस्माद्धनव्यक्तेः अधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नासाध्यव्यापकत्वं तत्साधनत्वं तस्यापकत्वमित्यर्थः॥ पृथिवीत्वाभावाभावविशिष्टगुरुत्वानधि
करणं रूपाधिकरणं द्विविधं पृथिवी तेजश्चेत्यत्र पृथिवीवृत्तिधर्मावच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वं पृथिवीत्वाभावाभावस्य नास्तीति तेजोवृत्ति जलत्वेन तेजोऽन्यत्वरूपाव
च्छिन्नासाध्यव्यापकत्वे तेजोवृत्तिरूपस्य पूर्वदलप्रविष्टत्वाद्व्यापकत्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः॥ न तु द्रव्यत्वेन रूपस्य व्यापकत्वेऽपि पृथिवीत्वाभावः सपक्षे नव
रूपवत्साध्यत्वेऽप्यस्मिन्नेव वह्निबीजमूलमाह॥ विषयविषयत इति॥ तत्र द्रव्यत्वस्यैव तेजस्तत्वाप्रागुक्तत्वात्पृथिवीत्वाभावव्यतिचारेण रूपव्यतिचारानुमानवैलक्षण्यात् रूपवत्ताबाधं
रूपवत्ति जलतु पृथिवीत्वाभावव्यतिचारितया पृथिवीरूपं तत्र नापि रूपत्वव्यतिचारो गुरुत्वव्यतिचारित्वे तेजोरूपं तत्र पृथिवीत्वाभावव्यतिचार इति रूपकता बाधाभावा
देव न जलत्वमिति भावः॥ प्रकृतलक्षणं खलु घटितत्वेनानुगमात्पृथिवीत्वाभावस्याघटतापद एवैतत्साध्यकत्वसाधनकयावदुपाधिसाधारणं ल
क्षणांतरमाह॥ साध्यासमानाधिकरणस्येति॥ पूर्वलक्षणेन रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र साध्यासमानाधिकरणस्याधिकरणं [illegible] अनाधिकरणं वा यदि तन्निष्ठाभा

न० ३०
३३

प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावादेव वृत्तित्वाभाव वारणं तत्र तस्या व्यासमानाधिकरणस्य समानाधिकरणं य सा घनैः व्यधितु समानाधिकरणा ... प्रतियोगित्व स्य च सत्वादेव नाव्या
प्तिर्मालासर्वत्र पदव्याद्वृत्तिः एवं च द्रो व्या॥ द्रव्यत्वादिव्यत्वेनोपाधितावारणाय स्व व्यासमानाधिकरणत्व त्रीति॥ अस्याविपूर्वं च नोक्तं बोध्यं॥ एवं चैवाव्याप्यवान
समाप्तलेव स्या संयोगाद्यत्वेनैकं के यो व्यजकरणयो इनि व्यभिचारानुमानसौकर्यं दर्शयति॥ एवं चेति॥ निष्कृष्टप्रकारे लोको पाधो हातेरवर्थः॥ साधनवतीति सर्वे निरूपणतिध्याये
३३ रण॥ साध्यसमानाधिकरणधर्मादिनात्यादिना साध्यव्यापकाभाव परिग्रहणात् सामानाधिकरण्येनेति॥ साध्यासमानाधिकरणधर्मादिसामानाधिकरण्येनेत्य
र्थः॥ साधनवान् साध्याभाववान् वा व्यासमानाधिकरणधर्मात्रा धनं साध्यव्याप्तिजातिसाध्यासमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणत्वादिति क्रमेण दे बोध्यं॥ दूदलु
बोध्यं॥ उपाधिव्यभिचारस्त्लानिसाधनवति न द्याददोषा स व्यासमानाधिकरणधर्मस्य च व्यासमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणत्वस्य वा ज्ञाने तदुक्तावेन नैवा
निमतसिद्ध एतदृतितोपाधिज्ञक्तरणाव लिन एको ज्ञानं व्यर्थमिति तत्र कथकसंप्रदाय लक्षणमित्ति॥ सहिष्णुतायां त्विति॥ उपाध्युपन्यासानंतरं व्यभिचारानु
मानं तु सिद्ध घटे बाधनं मेवेति नाज्ञ॥ उर्थान्तरे मते सामानाधिकरणसूपव्याप्यत्व स्यानावबोधात् व्यभिचारज्ञानानवस्थासात्पत्ति व्यनावाधीनपदकृत्यादि
व्यभिचारानुमानसमर्थयितुमाह॥ साध्याभाव्यत्वेन वैतीं तदर्थं वित्यादेः पौनरुक्त्यमाह॥ पर्यवस्थितेति॥ व्यभिचारो नायत्याप्रयोजक इति॥ इदं च उपजरणं मि

श्रीरामः
३३

त्वस्य व्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः॥ प्रतीकं॥ द्वत्वं॥ व्याप्तेरिति॥ प्रदर्शितमार्गेणेत्यर्थः तेनेत्यादेरन्वयः॥ व्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः॥ उत्तरं
प्रतीकं॥ पक्षधर्मतायाइति॥ साधनाव्यापकव्यभिचारस्य साधने सत्वादिति भावः॥ नन्वमहानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकस्यं जलनसादावपि प्रसंगः॥ तस्यापि महा
नसत्वावच्छिन्नवह्निव्यभिचारानुमापकतया तदतिप्रसंगस्यादोषत्वात्॥ विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेतु विशेषणाव्यभिचारित्वेन निर्णीते विशिष्टव्यभिचार
निर्णीतस्य विशेष्यव्यभिचारपर्यवसाने तदुद्भासाध्यव्यभिचारसिद्धिसंभवादिति॥ उक्तमारम्भायामनुपसंहरति क्वाचित्तरमाह। एवंचेति॥ यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेर्जे द्वे
एकरूपत्वेनेत्यर्थः एतत्साधननिष्ठेति॥ तु व्यापकव्यभिचारस्य विशेषणे॥ कृष्पमस्त्येति॥ यच्च पु व्यापकत्वं तद्योग्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्मताकृत्पात्प्याप्यु
व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव तस्मात्प्रवेशो न तु ताद्रूप्येणेति तत्त्वस्याव्याकं के तिभावः॥ व्यभिचारानुमानमपतिः॥ अन्यथाऽयमव्योपाधित्वेन मुद्भावनेनैव वादि
त नियहा व्यभिचारानुमाने पर्यवसानं स्यादिति भावः॥ तदुक्तं लिख्यस्यापदार्थे व्यापनेऽभावस्य च स्वतो भिन्नः। त्रिमतेन सह चितः॥ स योगवदन्यत्वेनेति॥ एवं
सत्वादित्यत्राविधयोगावस्यापि केवलान्वयित्वेन साध्याभावसाधकत्वे विसयोगवदन्यत्वेऽप्यसाधकत्वेनोपाधि... व्यत्वात्तावतात्वादित्यत्राविये
योगाभावत्वदन्यत्वस्यापि च धासाध्याभावसाधकत्वे विसयोगाभावाभावस्य सयोगस्य तत्साधकत्वलक्षणवात्र स्यापुपांचित्वमुक्तिं एकशेषस्यैव योरेक

न०उ०
३४ स्येवोपाधित्वं नापरस्य स्येवं स्वरूपस्य। तस्यापि। संयोगाभावव्याप्ति। जन्यत्वादि व्यापि वाव्येताभावान्योन्याभावयोरेव साधकत्वेनोपाधित्वे संयोगस्याप्युपाधित्वेन तथा
दिति भावः॥ संयोगाभावस्य साधनव्यापकत्वप्रयोजकत्वे तस्यादित्यत्र गुरुत्वगव्याप्तिरतत्त्वात्। गन्धरगादिति। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिनोपाधित्वे वारणाय प्रति
योगितावच्छेदकेति। संयोगवद्भेदस्याभावे संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकव्याप्तिरतत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकेति। तादात्म्येन प्रतियोगिगम्योन्याभावस्याभावद्रव्य
त्वस्याद्रव्यत्वादि सत्त्वेति। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषणकत्वात् प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावः तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वमात्रकत्वेन तच्च
वक्ष्यतीति भावः॥ शेषमिति॥ इदं नेत्यादिव्यत्वादित्यत्र उद्भूतत्वाभावादौ विशेषणमित्यर्थः। व्याप्तिवारणाय साध्यसमानाधिकरणं विशेषणं स्पष्टमित्यर्थः॥ ननु विशिष्टव्य
भिचारित्वेन तस्याभाव्यतायां कुम्भयुद्रव्यभिचारसिद्धिव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणव्यापकत्वस्यानुमितौ भानादत आह॥ सामान्यत इति॥ विशिष्टव्यभिचारित्वं
हि विशेषणविशेष्यव्यतिचाराधिकं तत्र विशेषणव्यभिचारित्वरूपैकविशेषबाधे विशिष्टव्यभिचारसिद्धिरेव विशेष्यव्यभिचारित्वेन विषयीकृ
तेति प्राचीनमतेनेदमिति भावः॥ नागपतेति॥ जनपति॥ ननु साधनवतिसाध्याभावानुमानमेव व्यभिचारानुमानविशिष्टस्य व्यापकत्वाभावेन कथं नि
र्णीतविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन विशेष्याभावस्यापि विशिष्टाभावत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादत आह नवाति रिच्यत इति। स्वमतेनेति। एकत्वे श्रीरामः
३४

न्म

रोचना चेत्थि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव विशेषानुमानमलं चिन्तिया व्यापतिस्वमतं॥ उद्भूतरूपस्यापाय किल्वेन न द्रव्यप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वव्यापकत्वमतः क्व चेतद्
विप्रायेणेदं॥ व्यतिरेकानुमानं मतः आह॥ प्रमस्तर्कसंरमेति॥ यथा प्रभूतमेवेति॥ द्रव्यप्रत्यक्षत्वे व्यापकेति यदंयचा प्रभूतमेवासा। क्षेत्यर्थः॥ न च्यात्मैकत्वपरिमाणो
रचस्पर्शत्वनयेतयोरपि लप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमत आह॥ आत्मैकत्वादेरव्याप्तेरिति॥ तद्रूपजन्यतः॥ अथ नि स्वात्वर्शादे द्वित्वगुरुत्वकदाचस्य ... चपरिमाणा
देवकत्वस्य च य दृश्यत्वदर्शन तदवैज्ञानस्यैव परं नयत इत्याह लक्ष्यरूपस्पर्श सख्यादिमत्वं चोपाधिरिति बोध्यं अत्र उद्भूतरूपस्यैवोपाधित्वप्रदर्शनात् तदनुसा
रेणाह॥ उद्भूतरूपेति॥ साध्ये तो चेति॥ साध्ये प्रत्यक्षपदस्य सामान्यपरत्वे आत्मना दोषः विचारः॥ हेतौ च सामान्यपरत्वे उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्याप
कत्वात् सिद्धिरिति नायं॥ एतत्कल्पेच वायुर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षेति स्थापनानुमानं बोध्यं॥ अनेकत्व संख्येव कल्पनामान यादृशेयं विनाव यत्नात्... द्रव्यपदे
चेति॥ अत्रापरमत्वादोषम्॥ ... कारणाय प्रत्यासत्ते ...ति ... रूपे द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादसिद्धिवारणाय द्वितीयस्य द्रव्यपदस्य बहिरिन्द्रियपरत्वं
बहिः स्फुटमात्मनि नाले॥ नन्वेवं त्र कल्पे महत्वजन्य ...ति॥ न न ... मात्मस्यापि न द्रव्यं ... महत्वादिमहत्त्वे उद्भूतरूपव्यभिचारावारणायेव हेतुत्वसत्वा उद्भूतादि
विशेषमहत्वविशेषपरत्वेच महत्वपदस्येवाह वित्रि ... त्वमस्तु किमनेनेत्यत आह अन्यमहत्वोपवर्णेनेना॥ तथापि व्याप्यपदमात्मनि वारित्वप

न०५०
३५
३५

दया॥ अधिकतावच्छेदकावच्छेदेनैव व्याप्यत्वं पर्वतो धूमवानिति साध्यवत्त्वाव्यभिचारीतिवत्॥ इत्थं च व्यभिचाराप्रयोगात् तत्राश्रयत्वलक्षणपरामर्श इति प्रयोगेऽपि तुल्यत्वाच्छे
देन वह्निर्धूमत्वाव्यभिचारित्वाभावेऽपि च स्याद् अतएवास्मार्तैरपि महत्त्वपरत्वमुक्तं महत्त्वत्वावच्छेदेन वह्निर्धूमत्वाव्यभिचारि स्वत सामानाधिकरण्येनापि
तद्रूपव्यभिचारस्य च सत्त्वेन च स्वरूपेणादृष्टान्तोपन्यासाद् अधिकतया प्रतिभासमानत्वात् सामग्र्यभावादिति प्राञ्चः॥ ननु व्यापकव्यभिचारित्वं यदि व्यापकप्रतियोगिकाभा
ववद्वृत्तित्वं तदा क्रियाघटिते नानाभावमादाय तद्भूतत्वादोषः। एकैकव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तदा सिद्धिः सत्त्वादेरपि व्यापकत्वादित आह॥ व्यापके
ति॥ तादृशव्यापकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपत्वं तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं स्वप्रसञ्ज्ञकस्वरूपत्वे सत्त्वाभावसिद्धिरिति भावः॥ नयदव्यदेपेति॥ प्रस्तुतत्वव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं चैव व्याप्यत्वसंबन्धेन द्रव्यपदस्य व्यभिचारावारकत्वया सिद्धिमात्रवारकत्वादिति भावः॥ विशिष्टाभावस्येति॥ प्रस्तुतत्वसमा
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः॥ प्रस्तुतत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिद्रव्यप्रस्तुतत्वव्यापकता
वच्छेदकीकृतरूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थप्रतिकूलकिमिति तत्त्वम्॥ द्रव्यपदार्थप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाभावेन विशिष्टाभावस्येतिद्र
व्यवैरोधादिति॥ तादृशव्यापकत्वेनोपलक्षणत्वोपदर्शने प्रकृतहेतोरवच्छेदत्वेन दृष्टान्ते च तथैव हेतुकरणमुचितमिप्यास्या येनाह द्रव्यत्वेति॥ अव्याप्ते

कृतावच्छेद

धारस्फूर्तिमत उपसंहारस्य लक्षणं संचारयितुं व्याचष्टे ॥ इत्थं त्वं व्यभिचार इति ॥ तथा च न दोष इत्यर्थ इति भावः ॥ ननु शाकपाकजत्वस्य संदिग्धोपाधित्वम
प्येवं स्यात् तथा च व्यभिचारानुमाने हेतौ स्वरूपासिद्धिसंदेह इत्यत आह ॥ अनुमानमिति ॥ तथा च न विकल्पोऽयमिति ॥ अन्वयदृष्टान्तत्वमुदासाय
साध्यवाचितिव्यतिरेकदृष्टान्तमुदासाय ॥ एवं मित्रातनयत्वस्य पक्वत्वस्य सपक्षतापि वेत्थ ॥ पक्षभागमात्रवृत्तिरिति ॥ अन्यथा व्यभिचारित्वे तु उपाधित्व
द्विरोपणं विना दुर्ग्रहत्वात् धर्मिते स्यादि त्याग्येन नवे पक्षमितिलाभः ॥ सामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वं किंतोषितं वत्त्रिम त्वमिति व्यभिचारित्वे च
त्रिमत्वस्य विरोधप्रसङ्गादिति ॥ फलत इति ॥ यदि चित्तं इति ... ता निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वबुद्धिः सामानाधिकरण्यबुद्धेः फलं नास्तीति भावः
नन्वेवं श्यामत्वे व्यभिचारस्तस्याभिमित्रातनयत्व ... शाकपाकजत्वव्यभिचारिणः श्यामत्वव्यभिचाराभावादत आह इते
नाम पद इति ॥ यद्वत् तद्वयोरननुगमात् निष्कृष्य आह एतदित्यर्थ इति ॥ तेनेति ॥ श्यामत्वस्य मित्रातनयेन शाकपाकजत्वस्य विवक्षितत्वे न क्षतिः किं त्वा
काराविति न व्युदासः ॥ मतान्तरमाह ॥ व्यभिचारेति ॥ एतन्मते पक्षधर्मो विनाशाया ॥ बहुव्रीहिरिति ॥ मित्रातनयत्वस्य व्यभिचारित्वमपि पक्षे यस्येति

त० कु० ३६

ब कृत्वा हिरित्यर्थः॥ मित्रातनयत्वव्याप्यत्वं तत्फलितार्थः॥ इदं च श्यामत्वादौ व्यभिचारवारणाय॥ दृष्टान्तासिद्धिनिरासायाह॥ यदिति॥ इदं गुणाव दृष्टट
त्वादित्यत्राद्यदलं व्यभिचारवारणार्थमिति पर्वे सति चरमत्वादिधूमागुणत्वव्यापकत्व दृष्टविभिन्नत्वव्यभिचारिप्रयुक्तत्वगुरायत्व व्यभिचारे च्चादिरूपव्याप्तं तदृष्टं
तदृत्यर्थः॥ यथा मूर्त्तत्वाव्यभिचारि मैनैव सामान्यत्र उपनिवारणदस्य व्यापकत्वमर्थेनकृत्य चिन्ता पुनर्मूर्त्तत्वहिरण्यव्याप्यत्वपर्यवसानसन्दर्भविरुद्ध
मित्यस्य रस॥ न्यायकुसुमाञ्जलिन लक्षितः॥ विधि रसा धव व्यापको पाधि स्वजाय व्यभिचारानुमाने दूषणोपि रागरणव्यभिचारित्वे सत्तात्य मूलिरो
वरायतत्वत्य पञ्चकरणस्य फुं नीतरमाह॥ मध्यत्वादाववति॥ वायुः प्रत्यक्षः॥ अमेयत्वादित्यत्र अमेयत्वस्य वहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वाभावेपि
मेयत्वप्रत्यक्षत्व व्याप्ति चारि बहिर्द्रव्यत्वरूपस्य व्यभिचारित्वादिसत्वेन व्यभिचारानुमापकत्वमिति नाव॥ एवमुक्तक्रमेणोपाधित्वमुप "
पाधित्वे॥ उपाधिव्यवहारविजयत्वे॥ सा साध्यत्वपरत्वेति॥ विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिचारित्वं विशिष्टसाध्यव्यतिचार॥ तेन यत्किंचिद्धि॥ शेषेन कुसा
ध्यव्यभिचारस्य साधनाप्रवृत्तिपरत्वेत्यर्थः॥ तदुन्नायकत्वेति॥ तदुक्तसाध्यव्यभिचारो नायकत्वेत्यर्थः॥ नाप्यत्वे॥ उपाधिव्यवहारविषयत्वे॥ एवं च श्रीराम ३६

दिति॥ कृसंते द्रोधस्त्वादित्यादौ प्रागुक्तरीत्या साध्याभिचारो नायकस्य ... नावच्छिन्नारोपेतत्पर्य॥ व्यभिचारो नायकत्वं यदि साधननिष्ठ साध्यव्यभिचारो नायकत्वव्यभिचार इति येनोक्तं
तदा साधनव्यभिचारो साध्यनैयत्यमित्यतो व्याप्त्यर्थे व्यभिचार इति॥ यत्र कुत्रचिदिति॥ साधननिष्ठ व्यभिचारो इत्यर्थः॥ एवं च साधननिष्ठत्वस्य निवेशे दोष इ॥
साधनव्यभिचारित्वस्य यत्र तस्य प्रतियोगित्व साध्यभिचारि॥ लिङ्गपक्षेत्येत्यादावाह॥ ब कृत्स्नाहिहितेति॥ साधनवृत्तित्वारियप्पत्यर्थः॥ एवमवि कृत्स्ना॥ हेत्वा
साधनाव्यापकत्वाद्धेतुष्वायचि॥ तत्र निनाद्वेति॥ उत्तत्यादौ व्यभिचारव्वारणाय॥ साधननिष्ठेति॥ रसवत्वानिष्ठ एवं वित्वव्यभिचारिचनानुकूलव्य
भिचारो नायकमिति साव॥ उक्तिवैचित्र्यादिति॥ साधननिष्ठोऽपि साध्यव्यभिचारो नायकत्वप्रयोजक यद्धर्माव्यभिचारित्वमिति पूर्व ... तत्र पक्षकृपदा
र्थमुद्रया साधननिष्ठत्वं यद्धर्माव्यभिचारित्वं लब्धं॥ उत्त्वसाध्य निष्ठ यद्धर्माव्यभिचारित्व मितिरत्र पूर्वदेवत स्पष्टा ... नायकत्वमयदि याव साध्यव्यभिचारा
रित्वव्याप्यत्वमात्रस्य ... ॥ तद्व्याप्त्येति॥ व्यभिचारस्यापि व्यत्यर्थः॥ कोटिद्वयविषयत्वेति॥ उपाधिव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचार
व्याप्यत्वं यद्यपाधे साध्यव्यापकत्वकोटि प्रविष्टत्वादिति भावः॥ मात्रेणेति॥ ननु व्यभिचारो नायकत्वं तयोरभूत्वेनागौरवं न त्वर्थः॥ इह च॥ उक्तव्यभिचारो
नायकत्वस्यैव दोषत्व॥ सोऽव्यापकत्वात्॥ सह समानाधिकरण्यो ... प्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति ... एतेन प्रमेयत्वादिनास्नेह

नं०३०
३१ व्यापकत्वस्य सर्वत्रैव सत्त्वाद्व्यभिचार इति पूर्वपक्षार्थः॥ तेन स्वरूपसत्ताव्यभिचारित्वं यावत्साध्यं तत्साधनव्यभिचारित्वेन व्यभिचारणासंभवात् तत्र दुष्टाद्यपदाश्रयणं
फलं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह॥ घटेन चेत्ति॥ न स्वरूपसत्त्वोपाधिरिति॥ घटत्वव्यभिचारित्वं हि घटत्वानवच्छिन्नसमवेतत्वं तथा च हेतुपदस्यैतदभावात्
३२ तत्र व्यभिचारवारणाय तु मेति॥ घटकपालो व्यभिचारवारणाय पदद्वयेति॥ इत्थं च घटव्यभिचारित्वं स्वसत्तासाधनव्यभिचारित्वं यत्रैतत्र दुष्टा हि
साध्यपरामर्श यदृच्छतिन्नायः॥ व्यभिचारो व्यापकस्य॥ तत्र व्याप्यव्यक्तिप्रविष्टस्य॥ साध्यसमानाधिकरणेति॥ साध्यसामानाधिकरण्ये च साधनं व्याप
कतानियामकसंबंधेन संबंधेनवोच्यम्॥ तेन संबंधान्तरेण साध्यसमानाधिकरणत्वे चित्राद्यादेर्न दुष्टिः॥ एवं च संगतौ साध्यसमानाधिकर
णस्य साधना व्यापकस्य वारणाय पदं व्यभिचारो व्यापकत्वं तु कं तत्र प्रकृतसाधनेन साध्यव्यभिचारानुमितिजनकत्वं घोदकव्याप्यवदेवक
कोटिप्रविष्टत्वं॥ संकेतो वृत्ताध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकतावच्छेदकत्वाद्धर्मभुदासः॥ द्रव्यं रूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावेति व्याप्तिप्र
तन्त्यनिरूपकरोति स्वचरूपेणाद्यादिना॥ पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय तत्र प्रयोजकं रूपमादर्शयति॥ कृत्वेति॥ कृतत्वव्यभिचारियतो जलसं कारा
तेजोवत्वादित्यत्र स्पर्शसामान्याभावस्य किञ्चिदपि तादृशाव्याप्यकोटिप्रविष्टत्वाभावेनैव वारणसंभवात्सोक्तं * साधनत्वे व्यापकसाध्याभावव्यभिचारानुमितिप्रयोजकः ३७
न तत्व्याप्तिनिरूपकपदार्थसत्ताविनिवेशकप्रतीतिविषयत्वमितीति न्यायः॥

स्वपं तन्निष्ठव्याप्तिचाराधृतिधर्मेण दूषयति॥ पृथिवीत्वाभाववत्त्वमिव विशिष्टपृथिवीत्वस्येव कुत्वव्याप्तिनिरासाभावात्तद्रूपत्वव्याप्तिव्याप्तिरित्याशयेन पृथिवीत्वाभाववत्त्वव्याप्ति
चारानामाद्व्याप्तिचारो नायकत्वाभावेन तस्याव्याप्तित्वमिति भावः॥ यद्वेति॥ एवं दर्शितरूपस्य पक्षे दर्शितरूपं दूषयति॥ तत्रेति॥ तद्व्यक्तिभेदेन॥ पृथिवीत्वाभाववत्त्वस्य पृथिव्य
वच्छेदेन सा व्याप्यतावच्छेदकत्वं तद्व्यक्तिभेदेन व्यक्तित्वव्याप्तिचारस्तेन तस्य व्युदासः॥ तन्नैव रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्राविवक्षितवात्ताभावस्य संत्वादव्याप्तेः न तत्त्व
मत्रवित्रोषकाया। धीस्तद्विरोधत्वेन मता स्यादित्याशङ्क्य स्याव्यभिचारेण पक्ष कृतस्य वारणमिष्टं क्रमत आह॥ पक्षावृत्तिनिर्दिष्टे॥ पक्षसाधनव्यक्तिति।
तत्र द्रव्यत्वस्येव स्यादितु कुरूपस्य साधनस्य ने दर्शितिनावः॥ तदुनायकत्वं॥ व्याप्तिनारो नायकत्वा॥ अत्र नाववस्था त्रस्या उपाधि ताप क्रि वैयर्थ्यात्तस्य व्याप्य
ताव्यच्छेदककोटावप्रवेशादित्यत्वरसः कैश्चिदित्यनेन सूचितः॥ स्मर्त्तेः पर्यन्तरस्वेत्यादि॥ साध्याप्यतिरेण पक्षवृत्तिपूर्व परत्र व्याप्तिवादोना
यकतयाप्युपाधेर दूषकत्वं नोपपन्नमिति सर्वथा५ अपर्यन्तरस्य चिन्ता स्यादाह॥ अथा सांतरस्वेति॥ सोपाधौ व्याप्तेचाक्षेदूरानाहसाव
दूषकत्वादनासांतरस्य तत्राभावादिं दूषगतमित्यत एव पत्तिरित्याचेतो॥ तदानीं मिता॥ तथावव्याप्तिचारस्फुरचेष्टि उपाधि मात्रो दूषवनेनवाद नित्य

म०उ०
७८

शान्तस्यावच्छेदकत्वं दोषत्वमनुपेयमतस्तस्यापि दोषत्वेनाकांक्षितत्वाद्धेतुभावेनान्वयीतरस्मित्यर्थः॥ मन्येनावच्छेदकं दोषमूलस्य घटो विना साधनमत्वादिप्रसादिः उपाधेर्दूष
णत्वे ह्यासमासविघटितविरहस्यान्तरस्य न वाऽऽपादनं दोषस्य॥ व्यभिचारादिरिति॥ उपाधेरनुमितिप्रकारकज्ञानं प्रतिसाधकविरोधेन हेत्वाभास
त्वानावदितिप्राह॥ त॥ व्यभिचारादिकं॥ तत्साधकस्य॥ व्यभिचारादिसाधकस्य॥ अधापकमूलत्वादिति॥ तदभावसमानाकांक्षितत्वादितिभावः॥ परंपर
ति॥ उद्भूतव्यभिचारसाधकोऽस्तावधि नाव्याप्यव्यभिचारसिद्धिद्वारत्वर्थः॥ अवाधिनासाध्यव्यापकस्येति॥ उद्भावनइति पर्वेण नीय
ते॥ न तु साक्षात्परम्पराधारणतया घकत्वं तदानीमाकांक्षितत्वतु आह॥ अन्यथेति॥ अन्यथा॥ तत्साधकपरम्पराया उचितदानीमाकां
क्षितत्वे नचात्वं॥ न प्रापकाक्षत्वं॥ नीयनिराकुरुते॥ नयेति॥ विशेषकत्वे॥ तत्साधकपरम्पराया निग्रहस्थानत्वाभावादुपाधेर्निग्रहस्थानत्वा
हो वा विशेषदूषकत्वर्थः॥ तच्चात्ययोगात्॥ निग्रहस्थानत्वायोगात्॥ विनाः उक्तेति॥ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्वन्तरं अर्थान्तरं निरर्थकं अविज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालत्वं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञापर्यनु

व्या०म
७८

कोऽप्यपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानीति किमाज्ञसूत्रं एतेनाज्ञानरूपाणि च्छादानां निग्रहस्थानप्राप्ते
हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इत्यतिचरमसूत्रस्य चकारस्यैवानुक्तसमुच्चयपरत्वमित्यारम्भानुमपाकृतं तत्र यथोक्तत्वस्यैव विशेषयत
यानिग्रहस्थानत्वस्य विधेयत्वादिति॥ अतिचारस्यैवेति॥ उन्नायकस्यत्वेत्रोक्तयनेऽन्यथि॥ तदुन्नयेति॥ व्यभिचारोन्नायक प्रामाण्यासिद्धेरु
न्नायकं तदुन्नयं॥ तथात्वापातादिति॥ निग्रहस्थानत्वापातादिति॥ रूपकसिद्धदायानुरोधादिति॥ रूपकाणां ताद्रूप्यव्यवहारादित्यर्थः तदुन्ना
यकं॥ उपाध्युद्भावकं॥ अप्राप्तकालत्वेन निग्रहस्थानत्वेन परासवत्त॥ शुद्धसाध्यव्यभिचारएवनरूपाधिः॥ तत्र॥ शुद्धसाध्यव्यभिचारे॥ तत्पेता
यां॥ कृतद्रत्वाकांक्षायां॥ तद्धेतुत्वेन॥ शुद्धसाध्यव्यभिचारहेतुत्वेन॥ विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधित्वेत्याह॥ विरोधवदिति॥ प्रथममप्युपाधेरुपन्यासं
समर्थयितुमाह॥ वक्ष्यते चेति॥ साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वेनोपाधेर्व्यभिचारस्योद्भावने अनुमितिप्रतिबंधः स्तु रूपेण प्रथममुपाध्युपन्यासः
समर्थितो न स्वतंत्र इति भावः॥ व्यभिचारितादिः संबंधत्वे विवादादुपाधिमानिस्तु उपाधिव्यभिचारवान्वित्युक्तं यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्या

प०७०
३८
39

पक्षत्वनिश्चयस्य पक्षेतरेष्वि सत्त्वात् इत्यर्थः॥ उपाधित्वोपपत्तिरिति॥ स्वव्याघातकरणी नूतनसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तु
पाधित्वोपपत्तिकं तस्यानिश्चयादित्यर्थः॥ ननु पक्षकर्त्वविचारदशायां व्यापकत्वनिश्चयोऽज्ञाततत्त्वतनुपाधिः स्यादत उक्तं शंकितोपाधिरिति॥ ननु नक्षेति
तर्कादिनेति॥ प्रादिपदात्स्वतः सिद्ध्यत्रिचौरादिग्रहादिपरिग्रहः॥ निश्चितोपाधिरिति॥ उपाधिनिश्चयेनानुमानदूषकः संदिग्धोपाधित्वस्यासंभवः
कतापत्त्वानिश्चितोपाध्यतिप्रायकत्वमस्य स्यपक्षकं तेनिश्चिते स्तुतं स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावितिमूलोक्तयुक्तिं निराकरोति॥ ननु स्वव्या
घातकत्वादिति॥ स्वमनुमानसामान्यं॥ व्याघातकत्वेन दूषणोपादकत्वमिस्यर्थाभिप्रायेणाह॥ नेत्याति॥ स्वव्याघातकत्वं हीत्यर्थः॥ साधार
णदूषणोपादकत्वं॥ तदज्ञानात्॥ तत्र साध्यव्यापकव्यापकत्वेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयेन पक्षेतरस्य दूषकत्वाज्ञानात्॥ स्व॥ स्वीयस्य प्रकृत
व्यभिचारानुमाने॥ तद्व्याघातकत्वं स्वसमानज्ञाता येन पक्षेतरांतरेणात दूषणोपादकत्वमित्यर्थोऽभिप्रायेणाह॥ नापातीति॥ तद्व्यभिचारेण॥ पक्षे
तरत्वनिवारेण॥ धूमो वह्निव्यभिचारी पर्वतेतरत्वव्यभिचारित्वादित्यत्रापि धूमेतरत्वस्योपाधित्वप्रसंगेनवस्थितिः॥ अवचनस्थानेन॥ अवस्थितौ श्रीरामः
३८

वन्निश्चयेन ॥ तादृशोपाधेः ॥ साध्यव्यापकत्वे ना॥नुपाधेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयेनानुपाधित्वाद्योगात् ॥ व्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रति यत्किञ्चिद्धर्मानुपाधिः सद्धर्मं पक्षेतरस्यो
पाधित्वे अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः व्यभिचारानुमानस्यापृच्छेद इति स्थापयत्युपाधिलक्षणे ॥ व्याघातकत्वान्न सत्युपाधिरिति मिश्रव्याख्यानमपास्तं पक्ष ॥ अतएव
वेति ॥ अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वान्तरेऽव्यापकत्वनिश्चये ॥ तो व्याप्यव्यभिचारानवरुद्धत्वेन व्यभिचारानुमानस्योच्छेदादेव ॥ ननु कृतकत्वादौ सत्वे
पक्षेतरस्यानुपाधित्वं भवतु किंमूलकत्वेनाह ॥ कण्टकेति ॥ योऽयं व्यद्गीति ॥ व्याप्तौ नुमाने द्रुमत्वेन वक्ष्येत्तेति नाव ॥ निरुक्ते क प्रवादोऽन न्यूर्ध्व पद्ध
व्यवसोऽवदं तोष्यते न स्फुलिङ्ग ॥ तत्र ॥ पर्वतावयवत्वस्यन्यतः ॥ तस्य ॥ पर्वतावयव स्फुटादि ॥ पक्षस्यैवेति ॥ पक्षस्य व्यावृत्तिः साधनाव्यापकत्वेनुपपद्यते ॥
पर्वतावयवस्फुटादेर्धूमव्याप्तेस्तु न कुत्राप्युपपद्यत इति भावः ॥ तस्याबोपाधित्वे पक्षिक पक्षमात्रमप्यावृत्तिप्रयोजकविशेषणताया आह तथा तु कल्पत क्री
नावस्यैव स्फुटवैय्यर्थ्ये प्रक्रान्तत्वात् तत्सामग्रीकृत्वाद्यगतेरतस्तत्र तिषोऽपि परामर्शे तिर्यगवस्थे ॥ अतएवेति ॥ अत्र ॥ धूमे ॥ स्वतन्त्रेति ॥ आर्द्रेन्धनत्वेन
न द्विवेनैव चारणता तयोः संयोगसम्बन्धः ॥ परस्परप्रत्यासन्नानेव कारणेनाकार्योपधायकत्वादित्यर्थः ॥ अतः ॥ आर्द्रेन्धनप्रत्य व वह्नित्वस्य का

१३५०
४०

रणतात्र से एकत्व सद्भावात्॥ आर्द्रेन्धनप्रभवत्व वह्नित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् तावकिं तेन रूपेण व्यापकत्वं न निर्वहति॥ तद्रूपावच्छिन्नस्य निर्धारणाय
निवारणानुमाने वा अन्यच्चेन्न हेत्वादि॥ तत्त्वाह॥ व्यापकतावच्छेदकत्वात्॥ द्वितीये॥ तदवच्छिन्नेति॥ अतिप्रसक्तयेति॥ आर्द्रेन्धनत्व वह्नित्वावच्छिन्नान्या
महाहितकृतये सर्वः॥ वस्तुगति मङ्कु कथं चेदं॥ तेन रूपेण कारणत्वमपि व्यवस्थापयति॥ सत्पथाति॥ विशेष पदं पदार्थ॥ आर्द्रेन्धनप्रभवत्व वह्नित्वेन
अन्यहेतित॥ दाह प्रतिबन्धकाभावानां दाहं एतत्कारणत्वस्य कृप्तत्वात् एवं प्रतिकरणत्वस्यात्र सत्वादिति भावः॥ प्रतिबन्धकाभावानामिति ब
हुवचनेनचलनेन समणिमन्त्रौषधिजन्यदेन कार्यकारणभावानां बहुत्वं सूचितं॥ इन्धनव्याचिकेन्द्रेन कार्यकारणत्वं चस्यान्तं स्यादृतीगौरवं द्रष्टव्य
ति॥ एकस्यामिति॥ तन्त्रैवा॥ तदिन्धनव्यक्त्याविचा॥ व्यक्त्यन्तरात्॥ आर्द्रेन्धनव्यक्त्यन्तरात्॥ संयोगस्य च चेन्न॥ धूमोत्पाद यदर्शनेन॥ एतेन प्र
वृति तिबन्धकाभावानां कार्यस्य संयोगस्य मानाभिकरणत्वप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावकल्पनया विशेषणत्वस्य संमाधानं न संभवतीति सूचितं ननु
म एपादानां प्रतिबन्धकत्वे संयोगः प्रत्यासत्तिः सत्त्वस्य चेदं मा दहति दे रूपत्वं कार्यस्य धूमस्य च संयोगः तन्मतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः प्रतिबन्धकाभावा श्रीराम:
स्य च ४०

कितरूपघायकत्वं तत्पाचपात्रोपघायकतावच्छेदेन धर्मेणानुगमयते तत्र सयोगेन तादृशो देशादिना घामुत्पादितमेत्रयोरनाव इत्येवंरूप सामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावस्यानेकधर्मतिगौरवं॥ अतएव यत्रे घने मशाघादिसवं चोऽजातं दैवात्कुत्राप्युत्कर्ष व
वं चेन सामान्यसामग्रीतो न धर्मो सत्यापादनमन्यथा तादि घनकृत्य धर्मस्या प्रसिद्ध्या तु कक्रमेण प्रतिवघकाना वस्य हेतुत्वाकल्पनात्
सामान्यसामग्रीतो धर्मसामान्योत्पत्त्यापादनादितिचेन्न उपघायकत्वादीनां कार्यतावच्छेदकसबंधत्वेनानान्यायात् धर्मादुपघायकत्व
द्वियुक्तं प्रतिकर्ष घनयत्नकैः फलजनकत्वेन विशिष्य हेतुत्वाकल्पनात् योपघायकं घनानां विशिष्य हेतुत्वकल्पनान्ततादृशं विशेषसाम
ग्रीविरहे गाघि धर्मानुत्पादप्रसक्तिलसंभवात् एवमपि मलिन ब घानिनेदेनकार्यकारणभावबाहुल्यस्यापि तत्स्तुल्यत्वाच्चेति॥ अतए
व वह्नित्वेनाङे घनत्वेनैव धर्मं प्रतिहेतुता तयोर्जन्यतानव गास्ति परस्परप्रत्यासन्नानामेव कारणानां कार्योपधायकत्वादिसपा
दां यत्तु धर्मजनकतावच्छेदकोऽङतिविशेषएव वह्नित्व वादहत्विदे नाशित्वादिजातिसंकरप्रसंगेन तादृशजातिसंदेहेनाजात् नचेत्तागङ जनाव

न्या०उ०

४७ घटकतया तादित्यादेर्नान्यत्वघ्नोषादारित्यादिव्यापकं ... दकत्वात् ग्राह्यं। अनेतन्नांवेऽरूपत्वानां तदवच्छिन्नप्रसन ... नोक्तारूपत्वानां प्रतिबं
धकत्वानां चकत्वमेतिरिक्तस्यात् आर्द्रेन्धनजन्यवह्नित्वेनैवोधान्तेना ... कारणत्वकल्पनस्य अन्यथा देयविजकरोंधनजन्यवह्निनाधावांकर्तवि रोधे
५१ नव्वनातियथ्याहरिज्ञानत्वेन पक्के हरिद्राज्ञेनविच्छिन्ने हारीतमात ... विषयोगसघोमारणतीति त्रकल्पनन्यायपतयारनादिविरोधजन्कतावच्छे
दकत्वेनैवहरिज्ञानत्वादौ जात्यासंकरप्रसंगाच्च इति तज्ञाना ... रूपादिपराव्याजकरणदाहत्ववह्निधर्मजन्कतावच्छेदकानोदानि विघा
तत्वादिविकल्पे धनवह्निसंयोगजन्यत्ववि शेषएवकल्प्यते दाहप्रविविधकत्वेनात्रि यतानांचमत्याद्यावं तदवच्छिन्नं प्रत्येव प्रति
बन्धकत्वकल्पने स्वरससिद्धेर्नैवदाहस्य नानात्वदाहेवधप्रसौचतत्प्रतिबन्धकत्वकल्पने कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसंगादित्याहुः स्म
जानुसारेणयुक्ततरमाह॥ मन्त्रलीति। आर्द्रेन्धनत्वेनवह्नित्वेनच कार्यप्रति हेतुत्वे तदवच्छिन्नप्रकल्पादिवधनकल्पधूमोत्पत्तियोग्या प्रकृते तत
सत्वेप्यार्द्रेन्धनप्रभवपकल्पवधनद्रुमादौ तत्वेनेरेतत्वमितिस कुदाचापि दाहप्रतिबन्धकानाव स्यापि नतदव्यवितुमाहतनात्वेवेति वह्निं आराम

४७

तरे॥ मूले॥ चनउभयबद्धो॥ वदतीत्यस्यस्वरसो द्रव्यत्वं तद्व्याप्यं तु द्रव्यसमवायकर्षे नित्याति विरोधः किंतु महत्त्वातिशयः सचचक्षुर्योग्यताच्छेदकः द्रव्यस्य चाक्षुषत्वे णाद्
प्रत्यक्षमहत्त्वस्यभावयवगतबहुत्वादि नायादिसंख्यादिकमितिमूलाकुलसविन्द्रव्यतानगापरकल्पति॥ आर्द्रे चन प्रत्यक्षवव्यक्तिसामान्यमिति॥ तादृशो
ति॥ आर्द्रे चन प्रत्यक्षत्वेन स्पर्शः॥ अथ जलासिपन्नमिति॥ चक्षुआर्द्रे घनयोर्द्रमज्जन योग्यत्वकत्वात्ःप्रत्यासत्तिरिसलिप्राप्ताकुलतइति॥ आर्द्रे घनद्रुत
वबद्धित्वेन व्यापकत्वस्यानयपावित्रिसेनावदितिभावः॥ तादृशान्वयेति॥ उद्भूतरूपगतस्यव बहिर्द्रव्यस्य प्रत्यक्षं गकृतद्रव्यस्य बहुत्वयावाकारकेस्पर्शः
नत्वपुनरिति॥ बहिर्द्रव्यस्यमूर्तस्य वायत्वके प्रति लाघवा दुद्भूतरूपवत्त्वेनैव कारणत्वं तत्र भूतस्य द्रव्यस्य विषयतारूपस्यसमवायद्रव्येवरूपसामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः विषयस्य सामान्यतोविषयत्वेन निरोधनता कित्वेन वा प्रत्यक्षे हेतुत्वं॥ ननु पाषाणेचविषयनिष्ठानमस्तीत्यादि
घ्राणीयोक्तमित्यर्थः॥ मूले वै घटादिति॥ यथाभ्यस्त्वाकाघाहार प्रयोजकतायां चैव चक्षुर्जन्यप्रतिपादनादिति भावः घटोत्पादजनं॥ घटो
त्पत्तिः॥ स्वरयति॥ धर्मप्रागन्तावेति॥ उत्पत्त्वेन नापि ध्वंसः प्रसज्येत तथा चतरां नो घटध्वंसस्यप्रागभाववस्यावश्यत्वे

१०३०
१२
उक्तत्वाल्लिङ्गज्ञानं तत्र हेतुः सत्त्वप्रसंगदृष्टान्तः। नव्यप्रगासमसयोत। [illegible] कृत्वे सत्त्वावधूसस्यप्रतियोगिनो ध्वंसकाले सत्त्वे प्रागभावेऽप्यत्रत्ये स्यादिति तन्ना
वः प्रतियोगिध्वंसो यथा प्रागभावस्य ध्वंसस्तथा ध्वंसध्वंसो नेति। [illegible] प्रतियोगि ध्वंसानाधिकरणत्वमेव नना सिद्धमिति नत
५२ दुःखज्ञानं निवृत्ति नाशः। [illegible] ति। नन्वदृष्टस्य नाशत्वापेक्षया [illegible] ध्वंसं प्रति कारणत्वकल्पने सामग्र्या बलात् ध्वंस
स्यापि च सः फलमुखगौरवस्य दोषत्वादिति। नाशत्वताया विशेषणतानव प्रतियोगितारूपा उत्पत्त्या ध्वंसानुभवेन यत्नेनैव घटहेतुतापरिचित
त्वात् नित्यस्य च योग्यपक्षसत्त्वेऽपि कार्याणां नाशानां वा गुणादेराश्रयनाशाद्धि तद्धेतुगुणादेरनाशे च विशेषसामग्र्यां हेतुत्वं विना कोपप
त्तेः पाकस्यापि च रूपादिनाशकत्वाद् अपाकस्य ध्वंसहेतुत्वेऽपि पाकजरूपादीनां विनाशस्यापि दहनकालिकसंबन्धेन स
नावत्वापेक्षया समवायेन तद्धेतुत्वे लाघवे कालिकसंबन्धेन तद्धेतुत्वं च ध्वंसस्य धारणायामपि लिस्यापि चिरं नाश आपद्यते तदृश्यविशेष सामग्र्या निर
पेक्षस्य तन्नात्र स्थ ध्वंस प्रयोजकत्वे रूपमात्रस्यैव हेतुकत्वापत्तेः विशेषसामग्र्यावेदक इत्यादि ध्वंसे फलाना केन विशेषसामग्र्य प्रकाशः
५२

कल्पनानवसरः विनाशाद्वैत एवाह ॥ प्रामाणिकध्वंसत्वकारणमाहेति ॥ ध्वंसानन्तत्वेति ॥ ध्वंसस्य विनाशित्वमित्यपि ॥ शाकपाकरूपादेः कारणस्य विप्लव्यापक
त्वोपदर्शनात्कार्यकारणयोरेवेत्याशङ्क्य नन्वनुचितमतोऽप्याह कार्यकारणभावमाहकेति ॥ न कृत्रिमकृतत्वं ॥ नियमतः संक्रमप्रतीतिविषयत्वं चान्यकार्यकार
णयोः सत्वपर्याप्याद्यत्नमितिभावः मूलतद्रूपत्वात्यति ॥ न च द्रव्यत्वे गगनादेः परिमाणवत्वानुमाने व्यर्थकापेक्षारणात्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ घटादौ परिमा
णाद्रव्यत्वव्यापि निरूपाधि सद्व्यारम्भ एवेनाह द्रव्यादौ मूर्तत्वादौ परिमाणसत्वेऽप्यवयवगतमहत्त्वप्रकृत्वान्नित्यत्वादितलक्ष्यमेवमहत्त्वमित्यादिरि
त्यासवेऽप्येव तस्योपपन्नत्वस्वादिति ॥ तस्य समवायिनिकपाचिद्द्रव्यादिकमूपपन्नत्वेति नाधिः ॥ न च निरिति मेव महत्त्वे स्वव्याघातकत्वमित्यत आह स्वव्याघात
कत्वमेवेति ॥ विरुद्धत्वमेवेत्येतद्विनाशवानुमानसाधारण्यमित्यादिना ॥ प्रकृतेऽपि शक्तिव्यादिति ॥ शङ्काभूमध्ये सर्वत्रैव नावित्वेऽपि शङ्कानुपपत्ति
त्वधीः व्यभिचारशङ्कादौ प्रयोजकशङ्कासत्वेतदधानमावश्यकं ... याशङ्कते नाह ॥ तदहितापत्तेति ॥ पदेतत्सोपाधित्वशङ्काहितापत्तधीः ॥ पदेऽव्यभि
चारशङ्केति ॥ पदेऽव्यभिचारशङ्काप्रधानप्रतिबन्धिकात्पातद... भावः प्र... कान प्रतिबन्धिकेत्यर्थः भोगप्रसङ्गमात्रेति ॥ मात्रपदेन नाधिकारणता
वादिव्युदासः व्यक्तमानानां ॥ गगनेपरिमाणवत्त्वद्रव्यत्वादि ... मितेन ... नयप्रसङ्गादिति ॥ सर्वत्रैव पदेतत्सोपा ... शङ्कापाः स्वतावेनिलकूपाधि

प्र० ३०
४३

त्याप्रसिद्धेरिति नाचः। अप्यनेकत्रिदि साधारणमं कत्वं दूषयति। ए दिग्बोधा थाति॥ सा धनाव्यापकत्वसंदेहे साधा... व्यभिचारित्वस्य साध्यव्य
भिचारव्याप्यत्वान्न संदेहेन व्यभिचारसंदेहः साध्यव्यापकत्वसंदेहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकव्याप्यत्वात संदेहेन साध्ये
साधनाव्यापकत्वस्य संदेह इत्यत्र चोदककूपसाधननिश्चये साध्यव्यभिचारव्याप्यसंदिग्धव्यभिचारप्रतियोगित्व साध्ये साधनाव्यापकत्व
व्याप्यसंदिग्धव्याप्यत्वप्रतियोगित्वं च हेतोरव्यस्तात्मकेः। प्रयोजनं हेतोः। अनुमानविनयकृत्यापाः॥ नद्यादितापात्यादि द्वितीयकल्पं दूषयति। व्य
भिचारज्ञानत्वेनेति। तन्यत्वादिकमित्यादिना वह्नौ। यद्व्यभिचारसंशयान्यत्वपौर्यइः नन्वद्धतरो पार्थिवत्वशंकाहितव्यभिचारशंकास्त्वे
पिव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वान्न व्यतिरेकानुविधानमेव मानमत आह॥ कथमन्यथेति॥ अन्यथा। पद्देनसपार्थिवत्वशंका[redacted]द्यन्यत्वस्य
पदापव्यभिचारसंदेहान्यत्वस्यानिवेशात्। करवह्निसंयोगमात्रस्य पक्वत्वे संयोगान्तरे पहातिरिक्ते व्यभिचारसंदेह इत्यपि संयोगान्यत्वपद
तावद्धेदस्यावच्छिन्ननिरूपितत्वस्य पदेन तरत्वादन्यत्वस्य मुद्रसाध्यव्यापकस्य पार्थिवत्वसंनवादाह सर्वसंयोगो नेति॥ प्रत्यक्षतोयसंयोगधर्म

कारत
४३

अप्रयोजकत्वमसमर्थादित्यर्थः

स्त्वदीतिरिक्तो यस्मिन्निति चासंयोगाद्यतिरिक्तमूलकः संयोगधर्मिणस्तत्र येरेवाचार्यपदं धर्मेतावच्छेदकप्रत्यक्षस्य योगधर्मसिद्धिरित्यर्थः तत्र व्याप्तिरियं प्रतिबन्धकान्तरस्या
नावात् पक्षीयव्यभिचारस्य रायापदेनतरोपाधित्वं रागाहितत्वव्यभिचारस्य रायव्याप्यनायस्या प्रतिबन्धको नुपपन्नमिति नाव। निरुपाधित्वेपाति। तच्चायस्य दनुरो
नात पक्षेनतरोपाधित्वे नस्यान्कर्तव्यमित्यर्थः॥ अप्रयोजकत्वादिति। व्याप्यकारणत्वाभावादिव्याप्तियाहकतर्कस्यत्वादित्यर्थः। इतरथा॥ नानन्यमिमालाचद
व्यत्वादित्यादाना। तत्वात। तदप्रयोजकत्वात्॥ अत्रवेति। पदातिरिक्तसाधनवतिसर्वत्रसाध्यवत्व निर्णयादिति भावानपाया नापत्याप क्षायव्यतिया
रसन्देह एवतत्र प्रतिबन्धक इति पदेत्तरस्यानुपाधित्वेपितदनुमानानां सिद्ध पाधित्वं नास्तीत्याह॥ कस्याप्यमिति। इत्तरेति॥ निर्दोषमित्यर्थः॥ अतत
ति॥ मुद्रसाध्यव्यापकत्वास्फूर्तिरिह्यायामपाति॥ पक्षेति। तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वरक्षार्थं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरक्षणायसप
क्षेकदेशेति॥ सपक्षैकदेशावच्छिन्नधर्मस्य सपक्षांतरेऽभावात् यावत्सपक्षव्यापि धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य यावत्सपक्षेसत्वासाध्यव्यापकत्वम

नं०३० विरलपञ्चरणादिस्वतस्य ह॥ इ॥ यो वेति॥ तादृशरूपस्य प्रतिवचनकेवेचेस ध्येन स्थापम् इति॥ अनुकूलतर्कोऽनन्तरदरं वकव्यभिचारमेव तर्को ऽज्ञानितरत्नावे
४४ नाकुमान ३

राहाराघरकेदेशेति॥ साध्यो वा धेः पद इति ते साधनव्यापकत्वमेतस्या इतः पक्षावृत्तित्वजातायसपक्षेऽदेशेति॥ पक्षणानैपक्ष्यमाणानदृश्यत्वादित्यादौ चागम
५५ नपक्षिव्यवस्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकरूपे वीत्वरूपाधिरित्यर्थः॥ न रूपकेतरस्याविसिद्धिः प्रोपाधित्वेपक्षायव्यभिचारशंका याश्च प्रतिबध
कत्वेपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि प्रसिद्धानुमानेऽव्यभिचरितिहेत्वाभासादेः न स्यत इत्यर्थः सर्वत्रैवानुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्राहकहेतुत्वमित्यपि
प्रायेणशंकते मन्वेवं तु यत्रोपाधिरित्यादिना। उपाधेरिति॥ उपाधेरुपाधित्वेन तत्र ज्ञानस्य॥ आत्मजा नार्थः। व्यभिचार इत्यर्थः। उपाधित्वेन
स्वज्ञानाधीनमित्यर्थः॥ अनुकूलतर्कोनावोपक्षावकत्वेनेति॥ अनुकूलतर्के सत्वे साधने साध्याभावव्यभिचारग्रहे साध्याभावे तेनोपाधे साध्य
व्यापकत्वविरोधे सा व्यभिचारघटितोपाधित्वस्यज्ञानमेव न स्यादतउपाधित्वज्ञानेऽनुकूलतर्काभावोपजीव्यस्यत्यर्थः। अनुकूलतर्काभावस्या
उपाधेसु विकल्पे उपजीव्यः साध्यस्य हेतौ व्यतिरेके हेतौ [redacted] सा व्याप्तावसाधनाभिव्यक्तिरेव ज्ञानजन्य इति स्वदोषत्वं तत्र ज्ञानेन साध्ये सर्वे। चितावधेरत्व
विधयोपाधिज्ञानमुपजीव्यसाध्याप्तावसेयज्ञेनि निरूपस्य साध्यस्य चिन्तावधेरत्वेनेदं विनोपहानादित्युपाधेरात्मना चोपधिमनुकूलत श्रीराम: ५५
पक

ऽभावस्यैव तस्य फलेऽसाध्येऽदर्शनादभावबोधे उपाधेरुपजीव्यत्वादिति निगमनाविरहदुनयोर्दूषकत्वमिति सोपाधावित्यादि । ननु अस्यापि तदूषक

त्वमाह उपलक्षणमिति ॥ एतदुपाधेरुपजीव्यत्वाभिधानं उपलक्षणं दर्शयति ॥ अनिवार्य इति ॥ उपजीव्यत्वाभिधानं बोध्यमाह ॥ उपजीव्येति ॥ प्रसं

नवादिति ॥ उपाधेः स्वरूपस्य प्रतिकूलतर्काभावस्य व्यतिरेकपक्षो वा परस्परोपजीव्योपजीवकभावोऽनुकूलतर्के सहेतौ साध्यव्यापकत्व गो॰वा

ग्रहे विसाद व्यापकत्वाग्रहेऽपि च न दर्शनात् पंतु पाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहे सत्यवान् साध्याभावसंबंधिनि साध्यसंबंधस्य विकद्धत्वे नावक्वेद

कग्रहानपेक्षणादनुकूलतर्काभावफले च उपाधेरुपजीव्यत्वासंभवादित्यर्थः । व्याप्यव्यापकत्वाभावं स्त्येवेति ॥ एवमुपाधेरनुकूलतर्का

भावव्याप्यत्वे प्यनुकूलतर्काभावस्य सद्भूतावच्छिन्नविशेषणत्वेन नोपाधिव्याप्यत्वं तथाप्यनुकूलतर्कपदं सत्तर्कविषयाभूतव्यापा

घव्यतिरेकपरं तदभावस्तु गृह्यत एवेति भावः । प्राक्कें चित्करत्व त्वे वोपजीव्यत्वे त्वप्रयोजकत्वाभावः । ननु स्वरू

पसत्त्वकतायां व्याप्यस्याप्येकदेशत्वे तेरन्यत्र हूषकत्व सकत्वकल्पने त्वरूपव्यविति

शा०५०
४७ गमकत्वमत आह ॥ निरोधतन्त्रेति ॥ स्वकृत राज्ञानकालेपि स्वव्यतरेकं ... प्राज्ञमालमाया ॥ ... कूलत कौलाबस्यानुमानविषया
व्यभिचार धीप्रसाद जकत्वं ॥ तत्र प्रायेण दं नानुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहे क ... भावः कारण ॥ तत्र तु गास्य कूलसं नेतव्या स्यस्य प्रयोजकं तु त्रि
45 प्रायेण शंकते नचानुकूलेति ॥ व्यभिचार शंका प्रतिबंधमात्रे प्रयोजकत्वं ननु ... शत्वं तत्त्वमपि प्रायेण परिहरति ॥ विनापीति ॥ तत्र च पाञ्चात्त्यं कूलतर्कं विना
विव्याप्तिग्रह प्रसक्तौ तत्प्रतिबंधकत्वं तर्कव्यभिचार शास्त्रापादन द्वारानुग्राहकत्वे न प्रकृत महत्त्वमिति भावः ॥ ननु यत्र तत्र न हि मानं धूमादि मत्रमहम
सत्वसाधनतिव्याप्तिः हेतोर्वह्न्यागवान् हृदयहानसम्भवतत्त्वेन तिमहानसत्वानादिति क्रमेणेत ह्यावर्तनेन च विकवितासंप्यावतेतकत्वाहुत आह प्र
पहेति ॥ पक्षे विबाधा सा व्यभिचारस्तु नापिकव्याव ... सत्यैति योगित्वमित्यर्थः ॥ उक्ता यत्केवलं तत्वार्थस्ता ॥ तेन व्याप्तिर्जा न ॥ ननु हृदो वह्निमान् धूम
दिस्यादेत दति व्याप्तिः तेषां ल्य । नेजपरानुमापकत्वादत आह ॥ समातिपक्षेति ॥ तत्र तेषां तन्नस्वमेवेति भावः तत्र ॥ समातिप क्षोत्पत्ते ॥ नेच बंधयन्ता
वत्वासा व्यनिवर्त्तिते हृयलएवसा मेतु स्येयस्य सा धनस्येति व्यभिमसस्याह हेतुं चेति ॥ साधनस्येति ॥ यस्साधनीय सा व्यनिवर्त्तिते साधनमतोपा
क्षिति स्वेव परा परा सव च न जानायेत्यर्थः केवल पक्षनवधारणेन कुजहेतो विवक्षित मि ... सत्तार्थः जन्यैतत्प्रवेशाम प्रकृपपादपति कु व्यतिरेका स्याराः
ह यद्देति ॥ जन्ये वे यद तावेत साधनवति सा व्यनिवर्त्तितद्वेतिं तद्धेत्तं मुपक्रम्य सा व्यसाधन सबंच व्यावर्त्तकत्वरूपतद्धर्मविवक्षिने मोपसहरतोविक ४५
हर्वेत हेतुं प्रधानपोनरुक्त्यमत आह तथाचेति ॥ तथाच ... पद्धेतु ... स्या नेन कर्त्तव्यमिति भावः ननु यथा वह्न्या साध्यस्तावर्त्तत

इति

प्रत्यक्षमाह ॥ मूले स्वेति ॥ तथा चोक्तरीत्या प्रकारमात्रकथनं ननु लक्षणमित्यर्थः ॥ विशिनष्टि मितिव्यक्तिरिति ॥ प्रथमव्याख्यानुसारेणाह प्रकृत इति ॥ द्वितीयव्याख्यानुसारे
णाह एकविंशसाधनवत्तेति एकत्र मितिः ॥ साधनाधिकरणसाध्याभावव्याप्यरूपवत्वं तद्दोषे नैतत्प्रकारस्यापि प्रयोजकत्वे मूले साध्यव्यापकस्य जेपितव्यत्वाद् एकसम
वेतो स्याच्चापेक्षणीयतया साधारणो नयत्र प्रकारकथन मितिभावः साध्यसाधनसंबंधाभावज्ञानं स्यादित्यत्र साध्याभावविशिष्टनु आह साध्यवत्वेनेति विशि
ष्ट साध्यत्वे ... वृत्तिमत्त्वादिति भावः ननु साध्याभावसाधनसंबंधाभावप्रदर्शनेन प्रकृतं कृतं साध्याभाववाद्
त्वप्रदर्शनमसंगतमत आह साध्याभाववत्त्वेनेति ॥ साध्याभाववत्त्वेनेति ॥ तथा च साध्याभाववत्वेनेत्यस्य साध्यवद्भिन्नत्वेन हेतौ साध्यवृत्तिव्याप्यत
या साध्याभाववृत्तित्वं हेतौ साध्याभावव्याप्यत्वमिति विशिष्टज्ञाने साध्याभाववृत्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्त्यज्ञानं विशिष्टं मूले साध्याभाववत्त्वमिति भावः प्रत्यक्षस्येत्यस्य
स्य प्रत्यक्षस्य दोषत्वप्रत्यक्षैव हेतुत्वेन प्रतिपादनात् दृष्टत्वेन ततो विशेषप्रत्यक्षमत आह दृष्टत्वादिति ॥ दृष्टपदं वहिर्दृष्टपरं प्रत्यक्षपदं
नाबाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं ननु उक्तक्रमेण नापक्षतयोपायोपचेत्वैकत्वे साध्यसाधनसंबंधाभावज्ञानस्य पक्षस्य साधनवत्वेन ज्ञाने नाप्यपक्षे
न बोधोपायेनैतत्प्रकारस्य संभवे तत्र विकल्पकरणस्यासंगतत्वात् विकल्पितमाह अपरेति ॥ अपरा इति ॥ तथा च प्रापि कोपि न कोपि न मा ॥ वोत्र

व्यसाध्य

न्तेस्य तद

नं० ३०
४८

कत्वमिति भावः शुद्धसाध्याभाव इति॥ साधनाव्यापकत्वमेतन्नेत्याद्यन्वयः। तत्वेदकचत [illegible] यत्वेन ग्रन्ते विशिष्टसाध्याभाव शुद्धे विशेष्याभावाद्यविशिष्टत्वादिति भाव:

विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वपक्षे त्वाह। स्वव्यापकत्वविशेषितेनेति॥ प्रा [illegible] साद्वित्रि स्वपदेति॥ एतदेवेति। गगने प्रत्यक्षस्पर्शाभावत्वा

घाद स्यात्तद्विनाशसंबंधावच्छिन्न उद्भूतरूपाभावादिस्पर्श्रपरिगगने स्प [illegible] एव साधनवृत्त्यवच्छिन्नाभावाभावत्वेनो क्रमेण शुद्धसाध्या

भावहिद्विपर्यवसानं स्पर्शवति स्पर्शवति तद्विनयसंबंधाभावस्य साधने शुद्धसाध्याभावो नाव्यापकत्वस्यैव वाच्यत्वादित्याशयेनाह रसुरांसत्र

गुणादौ व्यभिचारात् प्रसक्तत्वप्रमेयत्वस्य च व्यापकत्वाभावात् उद्भूतरूपस्यावृत्तेश्च नाव्यापकत्वमिति। नाप्यसाध्याभावेति। बहिरिन्द्रियत्वेन

विशेषिते गगने बहिरिन्द्रियव्यावर्तकेन प्रत्यक्षत्वाभावस्य बहिरिन्द्रियत्वे सति उद्भूतरूपाभावादिति कर्मणा नाप्रत्यक्षत्वरूपशुद्धसाध्याभावस्य

नाव्यापकत्वमिति स्पर्शः। यद्यप्युद्भूतत्वाद्वा तत्त्वादेरिविलक्षणधर्मभूता धर्मा व्यापकेषु स्पर्शादिनाय साधनसंबंधास्पेतावन्मात्रेण साधनविशिष्ट

साध्याभावो नाव्यापकत्वाद्योजोयादपमाह॥ यत्साधनविशिष्टेति॥ विपरीतमुक्तं विपरीतार्थकत्वमप्याह तज्जन्येति। तत्र स्पर्शवतीत्यस्य

जे दृष्टत्वानावानुव्यापकत्वे नजिह्वत्वादगुणविशेषदृष्टत्वाभावो नाव्यापकत्वेन च ज रूपस्पर्शनादित्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्॥ तद्दत्वादिदूषणांतरं तत्र श्रीराम ४८

सिद्धौ च॥ साधनविशेषसाध्यप्रसिद्धिरिति॥ साध्यसाधनोभयविवर्त्तेतद्व्यक्तिर्न्नु प्रसिद्धि ज्ञापकेच य धर्विनापदोष विरुद्धयोः कस्यपले
गतावश्य मुज्ज्वलात्तु पक्षियत्रासि नास्ति चेन साध्य साधनयोर्यत्र सद्भावोपवृत्ताविद्यमानेतद्व्यापारित्वादौ हेतुतावच्छेदकेन साध्य
येन साध्यतावच्छेदकेनवा संयोगेनोभयोरपि चासस्य केवलान्वयितया तद्व्यापकत्व पर्वतत्वादि रूप धर्मेति हेतुः कप्रतियोगिनि पर्वतत्वाभावाद
वर्तित्वसिद्धिरिति॥ सा च स्वरूप प्रकारक प्रमाविशेष्यत्व या धनत्व प्रकारक प्रमाविशेष्यत्वोभयमिति वृत्तेतद्व्यक्तित्वं वर्त्तित्वेति हेतुकेत साध्य
म केवा प्रसिद्धिरित्यादि कूमूहं॥ यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र व्याप्यपक्षस्य चौ ज्ञापकत्व जहुपता नियामकत्वमिति पक्षएव नेयकर्षमाह॥ सा च स्वत्वे
ति॥ सा च स्वरूप प्रकारकः साधनत्व प्रकारको या बोध स्तद्विशेष्यता बुद्धिर्वैस्य रस्य जूतो योऽज्ञानः साध्यस्य साधनस्य चात्सुव प
हेतु ज्ञापक व्यतिरेक प्रतियोगित्वमित्यर्थः पर्वतत्वाधव येन वह्निमत्ताप्रमाद पर्वतत्वादि बुद्धेस्त्वि साध्यत्वे क धर्मिदर्शनवि
चयाता दृशबोधविशेष्यत्वात्तु ज्ञापकेऽतिव्याप्तिवारणाय ऽज्ञानेति॥ ग्राह्याभाव मुडपावि ... विशेष्यत्वे प्रापकं ... पक्षविसा
स्य साधन घटादिमत्त्वबोधस्य चिना ... विशेष्यके ज्ञापकेऽति व्याप्ति ... बोधनावच्छेदन विशेष्यत्वे

न०३०
५७ वात्र सिद्धं तन्मात्र प्रकार कबोधविरोधित्वं च साध्यसाध्य तावच्छेदकानां दावच्छित पापसमितावच्छेदक विरोध च सीमिय पदं भावनत्व हानेनियमत
साध्यवत्वे बोधप्रतिरोधे च साध्याभावे विवक्षितः सा ध्यतावच्छेदकाचच्छिन्नाभाव साध्यादिप्रतिमागत्व समाप्त एवतावच्छेदकविरोधानत्वस्य च मितायच्छेदक तेन तिला
तिप्रसक्तः त्रम रूपेति। एक धर्मीणि साध्यवत्त्व साधनवत्त्व बोधस्य तत्र तत्रान्तरेण कृतमित्यादि तिराना: प्रमादिरूपेति पाठेप्य कधर्मिकत्वं ताद्रूप्यबोधेन विव
क्षितं किन्तु साध्य प्रकारक बोधप्रतिबन्धकमानधर्मितावच्छेदकत्व प्रत्यासत्त्या विरोधित्वं विवक्षितं तथापि कोटिद्वयानुगमबुद्धित्वादो ज्ञानपक्षिणो निराकरण
कारकत्व मामादायाप्ति कृतत्वं हेतुके तत्साध्यस्य वा प्रमामादायैव तत्र सिद्धि रिति। एतं व्याख्याने विशिष्ट साधनस्य साध्य तिव्याप्तावपरत्व
अ० नान्तरमपि पक्षे समाधानमिति ... ना धनव्याप्त कत्व मित्यादि रूपकर्षेपि च दीतन्यांस्त्यीचिता: साम
नोयपक्षे सार्वभौमत्वात् व्याप्ता ग्रहविरत्व मुपपन्न स्यादिति। पर्वतोपक्षे साध्यसा धनाभावतरत्वाव निकत्वं च तुरीयत्व मुपतत्र लिंगसहचार प्रमेयाप्र
मेयवद्याप्यादि कृत्यादेस्सम्म लिपदं स्पष्ट। सिद्धे वार्तानायके परिचिता सापेक्ष सुगमतायापत्रे मेघत्वाव दिनाने व प्रत्युत्पन्न मतत्वस्या प्रलिख्या
त्यापात लिंग किंसाध्याद त्रिविधदत्ताव्याप्तिं त्रिरवता पर्यानुसिद्धा इति नच्याप्तिसाव्याभावः किंसाध्यताव च्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदक संबन्धे
नयत्क्षिप्तिसर्वं येनवा साध्यधाराह। पर्वतानामजत्वेन पर्वतो वह्निमानेव तद्रूपादि स्यादो समवायसंबंधेन गगनत्वा वस्त्रो नापकेतरवयवत्वादि संयोग आपाता
५७
प्रवयवद्ग्रहरीतिनतु [redacted]

नरूपाद्यात्मकाभावो व्यापके प्रतियोगिव्यधिकरणमात्रेऽतिव्याप्तिश्चरमे व्याह॥ अव्यवहितेति॥ एकसंबंधेन साध्यसाधनभावे विवक्षिते यत्र धूमादि व्याप्तौ
समवायादिना संबंधेन वह्न्यभावस्तो व्यापके वह्निसंयोगत्वादेः इति व्याप्तिरित्यर्थः न वह्न्यभावस्तादात्म्येन संबंधेन चान्वयि तत्साध्यनिष्ठप्रतियोगिता
तादात्म्येन संबंधेन तादात्म्यनिरूपितप्रतियोगिता साधनताव हे दकसंबंधेन चान्वयि तत्साधननिष्ठप्रतियोगितान्यतरवत्साधनाभाव
व्याप्तौ नाव्यापकं बहुत्वे नाव्याप्तं प्रमेयत्व सत्त्वादि साध्ये चकूपसंबंधेन सा व्यताया प्रमेयत्वेन सत्त्वस्याप्ति हेतौ साध्यतया स्वरूपसंबंधेन तद्वत्ता
वो व्यापकेऽतिव्याप्तिरिति॥ संबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वे देनाप्रसिद्धदूषणं दातुमाह किंचेति॥ साध्यसाधनान्यतरवतीति॥ तत्रूपस्वप्रतियोगिक स्या
सिद्धेर्वा व्यापकेऽव्याप्तिरिति भावः महानसायेति॥ न च साध्यताव हे दकान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो व्यापकत्वं वाच्यं यत्र तन्न तत्र व्यापकं
न साध्यसाधनताव हे दकत्वं तत्र प्रागुक्तरीत्या तद्वच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रमेयत्वे प्रमेय हेतुके व्यतिरेक्यान्यतरस्याप्रसिद्धेरव्य
व्याप्तिर्न तद्ध्यवसायात् तत्त्वेसत्ताति॥ जाव्यादाह॥ पक्षसाध्यवत्त्वेति॥ पक्षता ... दकस्य साधन स्पर्शात्मत्वविशेष्य हेतुरेव व्यापकत्वे इति व्याप्तिवत्परत्वा
त्पक्षमेति॥ तादृशप्रमाया सत्त्वाभावे न व्यभिचारसंग्राहादिकतानोपाधे ... व्यावह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतो धूमवतोऽन्यः जन्यत्वेतिसम्प्रदायबद्यत्र

मेदे

माविरोध्येद्वदवह्निव्याप्तत्वे केवलवह्निसामग्र्यादौ नातिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकां॥ दृरविविषयत्वाच्च द्विर्वैश्यौ ल्लेनेति॥ धौ॥ पक्षसाधनवत्तो॥ तत्र॥ तादृशप्रमा
विरोधि॥ केनेदं केकेवल्यमानाव्याप्तिहृधरगध्यवच्छत्वनिरो यएवसत्त्वाद्धदृष्टंत्ययिकुनाहतत्रेति॥ तत्र॥ तादृशज्ञाने॥ दूषकताबीज॥ जन्यतविषया
मकमिति शेषः॥ अफलमिति॥ सत्प्रतिपक्षोत्थापनेनाधनवता व्यभिचारोत्थापने च पक्षस्यानुपयोगित्वेन तूपादानं निःफलत्वादिति भावः॥ अव्यभिचारिके बरू
ति॥ उज्ज्वलवह्निमहाकाशादिमादाय पक्षेऽव्याप्तिरिति॥ सा च मनसोऽपि व्यानिक कलजलाशयादिति भावपक्षतावच्छेदकमुपादाय विपक्षे व्यत
व्यभिचारत्वे नोपादाने ऽव्यत्रपक्षतावच्छेदकस्यापेव्यभिचारो नावच्छेऽव्याप्तिर्नियतत्वादितिसानान्ना॥ स्वव्यतिरेके॥ तन्मते विपक्षो नाम साध्यव्याप्तिमुद्दिश्य
प्रकारान्तरमुपन्यस्यति॥ पूर्वपाति॥ पक्षतावच्छेदकसाधनपाति॥ अत्रापि प्रसिद्धतादिविरोधानि विशेष्यो पादे यतेनन्नसमूहालम्बनमादाय दोषाभ्य पक्षे विशे
चनतावच्छेदकस्यानुपादाने द्रव्यविशिष्टपक्षवह्नि स्वत्र सत्तामपेदमत्वा ज्ञाप्रतापके ऽतिव्याप्तिस्तदनुपादाने च तद्गुणमादाय तिव्याप्तिवारणाय प्रमा
त्वोपादानमुचितं यच्च तादृशप्रतीतिविरोधस्यपत्तत्वे ऽनुपादाने कृतवेप्रमात्वज्ञानविरहोद्धारणाय न प्रेमाद्यंगोपपत्तेः॥ तत्रापि॥ तादृशावा
कथं चेदि॥ अभिमतमित्यनेनान्वित॥ तेनेत्यादिरुत्पाति त्रिके तादृशधर्मीयस्ताद्रूप्येनेन सबध्यते संयोगेन तेरूप वाधेन हेतोऽज्वलत्वव्यसमवाप्ति

समवायेनाग्रपक्षेऽवच्छिन्नावर्त्तकत्वेन जलह्रदासत्त्वादिति भावः पक्षतावच्छेदकत्वेति। स यावत्तदाश्रयेण व्यधिकरणत्वेन सत्त्वगगनमिति भावः संयोगे
न साधनवत्त्वं प्रसिद्धमवच्छिन्नसाध्याभावत्वेन कत्वानावाच्यत्वेगगनमिति स्यात् इह स संयोगेन धूमवत इति। समवायित्वादावितिः। पक्षतावच्छेदकताव
उक्तसमवायेन मे पक्षत्वस्यावच्छेदः पक्षतावच्छेदक घटत्वाश्रयेव तुल्यमिलक्षणस्य साध्यस्य सत्त्वविरहमादिति अत्रैव वक्ष्यतीत्याह स्यादिति मुख्याह वच्छिन्नस्यवेति ति
ति वे छिन्नपर्वतपक्षके सम्बन्धिपक्षो लाघवकत्वेन न संग्राहकत्वाद्धर्मिकेति धूमाभावपक्षकेति। तस्य पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेन सा चैतन्यपर्वतादि
तिनावः अतएवोक्तव्याप्तिं व्याप्तिव्यापकत्वमनुपाधिपदवाच्यत्वादि रूपापाद्यस्य नाप्रसिद्धिरतो व्याप्तेः आपाद्यसंभवः दिना। वह्निरिति। न च धूमो
व्याप्य कम्पहेतरेव वह्निमापन्नत्वस्यापाद्य त्वेनाप्रसिद्धिरितिवाच्यं। व्यतिरेके विधर्मस्य तदव्याप्यत्वेनानापादकत्वापत्तेः। ननु तत्पदं कं पक्ष
निवृत्ति त्वेनेत्यादिक्रमपि नानुपमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकमितित्वा यएवापाद्यागमस्यताआह प्रसङ्गतुक्तमिति। तदुक्तपक्षस्वरूपयोगपत्व
मिति प्रलापघानतु नापकत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मता रूपत्वात् दिनेति यत्र पर्यवसितेत्यादि कंचेति। इत्याधिकारात्सत्त्वाने व्यभिचाराद्विष
पक्षत्वसहितस्तुत्यापासाव्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वेन साधनविशेषणमादि साधकेवल व्याप्यतावच्छेदकस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरण

श्रीउ०
४८

बलावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तदभिप्रायेणैव च न्यूनतावच्छेदकमेवेति भावः। व्याप्यत्वं ... पक्षधर्मत्वं ... पदेन तदुपसंग्रहः। ... व्यापकत्वात् नातिव्याप्तिः। स नन्वत्रा
तित्तदुपपादयति यथाश्रुते साध्यव्यापकत्वं ... ॥ यथाश्रुते ॥ शुद्धसाध्यव्यापकत्वे ... घटादौ ... मानाभावः स्यादिति। यद्वेति धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमवत्त्वस्य व्याप
कताघटकत्वेन स्वनिरूपकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य ... पदेन तत्त्वा घटाद्युपाधिरतत्त्वेनोपातत्वात् तद्व्यावर्त्तयति नैयायिकस्वपर्यवसित
वन्तस्योपेति। पक्षस्य धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं प्रतियोगिताविच्छेदकमात्रहानिर्न तथापि व्यवहारोपयिकमित्यनुवर्तते ... मतिर्वाद्याह व्यवहारोप ३७
यिकेत्येति। न हि तुल्यपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव तदर्थो वाच्य इत्यत आह। पर्यवसिते साध्यतामता
तस्मादि॥ व्यवहारोपयिकमित्यादिना॥ व्यवहारोपयिके॥ उपाधिव्यवहारोपयिके॥ जन्यत्वावच्छेदकं तेन सत्त्वात् तत्पदोपादानाविके साधनव्यापकेव
स्यमाणलक्षणाव्याप्तिर्नदोषायेति भावः। तत्र साध्येति॥ धूमसमानाधिकरणत्वव्यतिरेकव्यापकत्वमित्यादिकमित्यर्थः। तत्र चेयमननुगमः स्य
तत आह॥ साध्यसाधनेति॥ तस्य स्वव्याप्यननुगतत्वादिति भावः। ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाव्यापकेऽपि समानाधिकरणत्वेन सत्त्वादतिव्याप्ति
प्रसङ्गः स्यादत आह वस्तुतः इति॥ वस्तुतः स्यात्॥ न तु व्यभिचारित्वे न तत्र विरोधे नोपाधि शरीरे नाभिमतत्वादनुमानमपक्षस्यादिति भावः। नच नक्षत्रेऽपि स्या श्रीरा०
४८

दि॥ रूपवद्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावः संग्राह्य एवेति भावः दण्डरूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावो न संग्राह्य एवेति भावः पृथिवीत्वाभावादेरि ति
तस्यापि गुरुत्वसमानाधिकरणस्य रूपाव्यापकत्वादिति॥ गुरुत्वव्यभिचारीति॥ तादृशलिङ्गस्य रूपवत्त्वस्य॥ तद्व्याप्यत्वात्॥ पृथिवीत्वाभावस्यैव व्याप्य
त्वात्सद्व्याप्यत्वे॥ पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वस्य॥ तथाच रूपतो व्यभिचारि यत्साधनं तद्व्यापकत्वं लक्षणार्थे निरुक्तव्यभिचारितावच्छेदकस्या
जनतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यापकत्वं येनातिव्याप्तेः स्यादिति भावः दूषणोपपत्ति के चिदिति॥ दूषण॥ व्यभिचारो न पतनादि॥ एकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं व्यभिचारोन्नायको पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावच्छिन्नत्वं न तु द्रव्यत्वादिकमित्य
र्थः साध्यतावच्छेदकगुणत्वावच्छिन्नाज्ञाद्याह॥ तत्त्वदिति॥ सकलगुणाव्यापकत्वापि॥ यद्यपि कस्यापि गुणव्यक्तेर्द्रव्यत्वव्यापकत्वं स्याद् तद्गुणत्वेन निरूपाधि
त्वं हारे से तव्यक्तिविशेषपक्षे तु रूपे पि परिहारसंत्वे साध्यतावच्छेदकगुणत्वावच्छिन्नोपाधेरित्यत उक्तं चरतीति भावः निरूपाधित्वादिति॥ तथाच साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नेतद्गुणसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाव्यापकस्य गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे पि उपाधित्वमव्याहतं स्यादिति भावः साधनतावच्छेद

वै ६

ग०उ०
५०
50

कारणतायां बाधकमाह सपक्षत्वेनानुगमादित्यादिना । अनुगतकर्मीयत्वेति ॥ साधनतावच्छेदकप्रवेशेऽनुगतत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य [illegible] साध्यव्यापकत्वस्यैव
विवक्षितत्वे रूपभेदेन हेतुतापत्तिरपि वाच्यः । इत्यादि इत्यादिनानाभावः उक्तेति प्रसङ्गावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वादिगतमुपाधित्वं वक्तुं न एवैव लक्ष्यं हेतुमित्युक्तिर्न
सामान्यलक्षणेत्यादिना । अनुगतमिति ॥ तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनयावदुपाध्यननुगतमित्यर्थः । ननु साधनतावच्छेदकानुप्रवेशे पुरस्सरमेवतत्त्वकल्प
गतत्वाभावानुरूपेण गुरुत्वे साध्येऽपि वायुत्वाभावादवृत्तिमत्त्वापत्तिर्नैव गुणत्वेन गुरुत्वेऽनुगतसत्तायाः सोपाधित्वे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्येव सोपाधिकता
पतिपत्तिरित्यत आह नत्वेति ॥ अनुमानादिति ॥ यत्र तु सा घटव्यक्तीनामेकव्यक्तिव्यापकस्यापि तदन्तरव्यापकस्य एतद्घटत्वव्यापकस्य उपाधित्वे
नत व्यक्तिपर्यवसितं न इत्यत्र साधनेकपर्यवसायिना व्याप्यसाध्यापादितिनाभावः कृतत्वावच्छिन्नाव्यापकस्येति । यत्रात्ररूपत्वावच्छिन्नतत्तोरूपाव्यापक मेवेति नाभ्य
मिथ्यत्वं त्यासतिरायो वक्तत्वावादिति । ननु साध्यव्यापकत्वानिश्चये साधनतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नतदव्यापकत्वस्यैव केनापि नानुगमद्भवत आह व्यक्तिना
त्वेनेति । उपदर्शितमिति ॥ उपाधिविचारे नीलस्य साधनविषयसाध्यव्यतिरेचनादिति यथा त्वस्य हेतुतापत्तिमित्यादिना । ननु यत्र व्यापकत्वमुपाध्यसं
तत्रापि साधनाव्यापकस्योपाधिलक्षणे प्रवेशाद्यतः साधनव्यापकस्य उपाधित्वस्योकारान्तर्भावो त्वित्यादिना तन्मताव्यापित्वेन मतोपन्यासोऽनुचितः श्रीरामः
५०

तत आह ॥ उपाधिजहत्स्वार्थ्यास्विना ॥ दूषकतायां ॥ कस्तु तिपक्षो न्यायव्यापां ॥ सानुकूल्याभावमुक्त्यात्रातिकू प्रमपाह ॥ प्रव्याप्ताति ॥
त्वादिसत्वानुष्याद्रानस्पर्शीचलूत्वोसा वनव्यापकेव्याप्तिकत्वादित्यपेः प्रतिआपत्तकूशरपति ॥ नयत्रानुपे तिलत्वाप्रनतमुपन्य ॥ कस्काप्यपिवाकठिनसपेपाव
त्विसादिनात्कतनं कुमतीतरमेतादितिनावः दूषमवाचक्रे रित्यादौ साध्यस्याव्य योगेऽसत्वादि च हित्वादेनोपाधिलिङ्गसाध्यताव च्छेति ॥ मानं हेवेनाशयप्रकाशनं केचि
कूचेणापिसा वव्यापकत्वादिकूपो पाधिवव्यसत्वाप्रतिकूपोऽसमातरूत्वाह ॥ परं प्रताति ॥ सा ध्याविरोधस्य दूषकतावानुदर्शयति ॥ साध्यताव च्छेदक
प्रकृतेव स्थापनाहेकुरवपक्षसत्त्रसा व्यव्यासेनाटलम्बा दान स्पतिरेपेऽनुमानवैयर्थ्यादि विशेषेण पक्षधर्मताया विरोधादूनस्यानुमानस्य
योगादि तर्कस्यावतदु दूषणं ॥ नसाध्यताव च्छेदकावच्छिन्न साध्यो दूषणं ॥ ननु यत्रानुकूलतर्कादिना हेतोन साध्यव्याप्यत्वाचारसंदेह स्तत्रैवानुमान
नविपक्षतास्सतो [illegible] दूषणं स्वपमाहेत्वविरत्यादिना ॥ यदि स्यो पाधिना ॥ साध्यव्यापकत्वादिजन्मनो पाधिलिङ्गहेतुसाध्या ॥ दूषकत्वेति ॥ साध्यस्य
व्यापकतायांनिर्णीत साधनाव्यापकताय देहेनैवसन्दिग्धोपाधिलिङ्ग [illegible] चारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यस्य साध्य व्यापकत्व सन्देहेच साध्येसाधनाव्या
पकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यस्य संदेहे इति व्यापकत्वसंशयो वकदृति नाचः ननु तेनव्यभिचारसंशयानुपपत्तेरेवतत्र मानमत आह कोटिस्मरणा
[illegible] प्रसक्तत्वादिति नवः ननूपाधिविरहः किंनि [illegible] मतमाहं [illegible] साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्य २
व्यापको पाधिव्यापि [illegible] २

ग-७०
५१
दितइति॥एवञ्चोद्देशाव्याप्यसंत्रायमुदास॥ तदुपपत्तेः॥ व्यापकसंबंधापेक्ष्यः॥ मनुस्तत्रासामान्यस्य व्याप्यस्य हार्यविनासेनावे व्यिस्तत्रापत्तिद्वितीयेतद्व्यया
घटत्वविघाताद्विलत्वंतविच्छिन्नात्वेनाह॥ क्वचिदिति॥ तदनुविघानस्यांतिस्वरूपएव॥ व्यापकतदनावयोः स्मरणएव॥ ननुसंत्रायद्वैतनावः नतु
यत्रसाहचार्यग्रहीतं तत्रैवतद्गुविनानुकारणत्वंतविच्छतात्वेनाह॥ तदग्रहइति॥ नाद्यसाहचर्यग्रहइत्यर्थः स्मरतामिति॥ तथाच व्याप्य
संत्रायस्यकोहिस्मारकतयानोपयोगइतिनावः घटमिहूनादिरूपकारणांते ग्रण्व्याप्याविद्धिं निरसितुमाह॥ पर्वतादिकमपीति॥ आदि॥ वमहुश
यस्यस्यवत्त्वादिरूपवृत्तिर्विधारग्रहः॥ पूर्मादीति॥ ननुतेधूमादिसंत्रायपक्षनाववहुताद्राजसंत्रायस्यनावः॥ नव्यादौ धूमवत्त्वे संत्रायकस्यसतार्वत
योद्देशोमातितिनावइत्यर्थः॥ तात्पर्य॥ व्याप्यसंत्रायसम्भारणोत्पादव॥ व्याप्यांशेउत्कटकोटिकासंत्रायाव्यापकोशेपत्नकोटिकासंत्रायइत्यर्थः उत्कट
त्वञ्चाव्याप्यवत्तिज्ञानविषयतानिरासवत्तिजातिकारणोत्कर्षेणैवसंत्रायकेलाकारणोत्कर्षेण्यववकोद्रनवेवलंतुव्याप्यसंत्रायस्यहेतुत्वादशोना
न्नेहोयद्रूपवत्त्वमाह॥ समानेनसाहस्यत्रेतिलि॥ उपपत्तेत्यर्थः॥ व्याप्यसंत्रायेपजनकत्वेनास्यर्थयाहुक॥ वकारस्यनिरर्थकतापत्त्यात्तस्यैवतदर्थ
कलांसनेवपदांतरेलक्ष्यणा॥ व्याप्यत्वाशंपिनाइत्संत्रा[illegible]स्यचकारोवेति॥ समानानेकधर्मोविप्रतिपत्तेरूपजध्यम्नुपलब्ध्यावस्थातत्त्व्यविशेषापेक्षो

श्रीरामः
५१

घे र

विमर्शः सत्याइति सूत्रस्य स्यार्थः समानो येनैकैकं प्रति तत्कौत्विनद्गावकौटिभतां धर्मः तदुपपन्नेः धर्मि गोतद्व्यज्ञानाद्धि प्रतिपत्तेर्विकद्वकौटि द्वय प्रतिपादकात्कृष्टेनिर्णयेन वस्यादिवाक्याद्रुप
त्वेषि रूपलब्धि व्यलक्तोर्ष्टेः तथानुपपत्तेस्तकौटिरूपलब्धिर्येत्रवानुपलब्धिस्तयोपलब्धि कारणापचायात्तयोः स्वमस्यान्जनानिश्चयस्तस्मात्सपक्षविपक्षव्यावृत्त धर्मव
त्वज्ञानादिति॥ यघद्विशिष्यते व्यावर्तेत विशेषदर्शनविमर्शो यस्मात्स्वि शेषविमर्शोपदर्शनेन तत्सावेहृइसतेन कारणमुत्त्वा लक्षणमाह॥ विमर्शोरति॥ एकधर्मिक विरुद्ध
नानार्थविमर्शः इत्यर्थः॥ अत्र वृद्धा केनिर्णयेनेति सत्यपक्षस्य धारणादि धर्मदर्शनादितः प्रत्येकं सत्यवत्त्वयामर्शोनुमितेरित्यर्थः हितः॥ वस्तुत्व कार्येतावदेव दवृत्तत्पद्
कुत्वायहसाध्यासगोधर्मस्य स्वधर्मिताव्रजेदवत्त्वेन सत्यार्थविषयत्वस्य गतेऽपि साधारणात्वस्य स्वरूपसत्वात् दत्वावति प्रपगतेतयाधिकृतिपत्तयन्नत्याद्यूसते
वादित्ययथामूलमेव दृत्वत्रसुवपादपिलमतांतरमाह॥ कोटिद्वयेत्यादिना॥ तत्कोटिद्वय सहचरितधर्मवत्ताज्ञानेतद्गावकोटिद्वय सहचरितधर्मवत्ताज्ञानेवत्त्वर्थः॥ अ
प्रत्यक्षेकृत्यमिति॥ कोटिद्वयस्य सहचरितोपाय एको धर्मस्तद्वत्ताज्ञानत्वेन एकत्वमित्यर्थः॥ दृष्टानुपलब्ध्याकौटिद्वयाधिकरणेन नृसंबन्धेन धर्मस्यवत्त्वमित्युत्पत्तिनाविन्य
ता तद्वयस्य वोध्यतां एतार्थं लिंगमाह देहस्यके पत्तत्रांतगौवस्तद्दृष्टो येति॥ भवाणादलेन्चेति॥ दो गिके चतद्गावश्चतयोः सहचरितं यास्यसहचरितं लिंगं व्याप्यता
वसहचरितं लिंगं व्यावत्त्यपक्षत्वसाधारणधर्मः एव॥ तद्ज्ञानहेतुः प्रक्षम॥ व्याप्यसहचार्यत्वा॥ तत्र वक्ति सहचरितेन धर्मात वृत्तज्ञानसहचरितधर्मवान्नवेत्या
कारकं॥ आपातवति विधर्म्यानवेत्याकारक म यादेतुसत्रसिद्धस्यव कृत्यापस्याकुत्वपक्तिःसदुबन्नत्वव्यात्स्तत्वसंबन्धेनवेङ्गितदन्नावसहचरितहेतुज्ञाना

ना०उ०

५२ संयोगेपूर्वोक्तसद्वत्तित्व धूमत्वावगाहिनः ... यत्र तद्भाववद्वृत्तित्व दृश्यत्वत्तावगाहिनोज्ञानात् विशेषणतावच्छेदकघटकधूमत्वसंशयोनस्यात् तद्वत्वेनेत्स्वरूपसिद्धा। मिलि
तयोरिति। सूत्रेमिलितत्वापेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपमनुगतत्वं तत्प्रासिद्धस्य योगत्वव्यापकत्व किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नपदार्थसमावच्छिन्नत्वमात्रस्य
52 केवलत्वात्। चपिलो कोटिद्वयपक्षसद्वायसतत्पक्षस्मृतसयोगितावच्छेदकसंयोगस्य बन्धेनलिङ्गवद्भावीनत्वत्वाज्ञानस्यासञ्जनात्सशोधारणाद्यले यत्र ब
यावच्छिन्नानावस्तुकोटिद्वयसाधर्म्यपर्यन्तेनसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकभाव किन्तु प्रतियोगितः धर्मविशिष्टानाज्ञानस्यैव संशयापेक्षत्वात् जन्यत्वाज्ञान
वायलम्बयावच्छिन्न धूमाभाववन्न वह्नितद्भाववत्साधर्म्यगर्भ संयोगेन धूमवत्ता ज्ञानेनापि संशयापत्तेः नाप्यकोविशेषापरत्वं धूमधूमाभावयो
विरुद्धज्ञानेएकविशिष्टापरत्वेन तद्द्वयानासञ्जनात्तत्क्वापि मध्यमसंयोगेन तद्भावस्यच विशेषणतयैकत्र मिलितत्वसंशयत्वविषयत्वेऽपि हाप्युक्ते
शा विषयत्वोदूरूपोनापाव किन्तु गृहेनानुपलंयोगाविरोधप्रणालारूपान्यतरसंवृद्धेन तद्गतत्वावच्छिन्नागतिप्रयोगितावच्छेदकनानाभावत्वकोटिद्वय व्याप्यर्या
गमकत्वति। कथं चि अवच्छेदकोपर्याप्तिस्त्या शब्दः अवाकार्यदा। एकालता समानेतय स्वव्यजेनिरूद्धपर्यवद्वाे ... त्वकमेकेन कोटिसाधारणविषयि मिलितत्वा
स्पष्टापारणविषयापतशायकुनकृत्य स्वीकारात्विंगयदेहस्यजेतुवाल्यस्यानुकृत्वाद्वृत्तिपित स्वत्वार्थे वह्नितत्स्याव प्रत्यवच्छिन्नत्वातिरेकप्रतियोगि
तावच्छेदकोनयत्ववत धूमतद्भाववानपर्यसाधारकज्ञानाभावेपि धूमवानवेति संशयापदरुनवानिङ्स्यवह्निसंशयस्यानुपपत्तिरन्यतरत्वेवं गा०रा०
५२
अनुयोगित्वेनेति

६

सा

चेत्रानाम ज्ञानासत्वग्राहकसमूहपनादराज्ञानेनातिनोपपत्तिरित्यस्वरसः॥ दृश्यं चेति॥ व्यापकस्साध्यस्य स्यात् अपेण साधारणधर्मादिरूपानविषयासमवाये इत्युक्तरूपस्पर्शः स्फुटर
वेत्ति। उभया द्यो साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता वसदेहे विउपा ह्यसावच्छिन्नत्वसंदेहस्योचितिसपवर्जितत्वात् तत्ससाध्यव्यभिचारस्याप्यतयोहितौ साध्याभावविवछ
त्तित्वस्य च साध्यव्यभिचाररूपतापत्तेः स्फुटत्वादित्यपर्थः। घन व्यापके [illegible] हि सा घनाव्यापकत्वव्याप्यत्वस्य सा घनाव्यापकत्वव्याप्यत्वस्य ता घनेयसाध्या नावच्छेदे
त्वस्य च साध्येसाघनवच्छेदकावप्रतियोगित्वस्य विव्यभिचारत्वापत्तिवारणसंज्ञया व्यापकत्वोपपत्तेरिति भावः। मतान्तरमाह। उभयोरित्यादिस्या दिनानवच्छे
त्वस्तेन यथा रूपवत्त्वेन पुरुषत्वाभिव्याप्ये पितृद्वेष त्वसंदेहात् पुरुषोरू दण्डवान्वेति संशय स्त्याप्यविव्यभिचारित्वेन निर्णीति सा घने तदुपाधौ
साध्यव्यापकत्वसंदेहात् साधनस्याव्यापकत्वोपाधिव्यभिचारानुवर्तिसंशयद्दृष्टव्य [illegible] मेघेति॥ सा व्यापकत्वस्याविरोधात् प्रथमग्रन्थारम्भ
सा घनाव्यापकत्वस्य विरोध्यान्तरहितायाप्रत्यक्षस्याप्यनन्त्रासंभवादितिभावः। प्रकृत साध्यव्यापकत्वव्यभिचारित्वंत व्यापकत्वाभावक्षोदकाबाधेनानावछ
त्वित्वं साधन व्यापकत्वप्रमे यत्वादेः सर्वत्र [illegible] नतेनतन्नावगहासंभवात् तथा चाऽऽह घनत्वे घन व्यापकत्वाभावे चेदकः सदेहे तं प्रतिव्यभिचारित्वेन निर्णीतिव
द्वौ चक्षुषं घन व्यापकत्वाभावको दवतो घना [illegible] नावच्छिन्नवस्य संदेहः तादृशेणाघुपाधि स्यात्। साधारणादि धर्मे दर्शनस्य चान्यथा [illegible] किंचय

६

ग०५०
५३ यथार्द्रेन्धनत्वं धूमव्यापकं तदा व्यभिचरितं न व्यापकत्वं [illegible] वक्ष्यति यदि न तद्व्यापकं तदा नोपाधिरित्येवं संशयाधायकत्वं न स्यात् संशयकोटिलाभे च्छेदके धूमव्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वानुपस्थितेर्वा तादृशसंशयाप्रसिद्धेः आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्ने धूमव्यापकत्वस्य व्यभिचारग्रहेण निर्णयेनासम्भवात् आर्द्रेन्धनत्वमत एव धूमस्य धूमव्यापकतावच्छेदकं यत्किंचिद्रूपावच्छिन्ना नावगमयेत् तत्त्वस्य संशये आर्द्रेन्धनत्वे धूमव्यापकतावच्छेदकत्वसंदेहो प्रयोजक इत्यादिरस्य ग्रन्थस्य तात्पर्येण सूचितः अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वाद्दृष्टदोषमाह ॥ एकोपाधीत्यादि नानादिष्टत्वेन सूत्रेणासाध्यतायां तु नयस्य साक्षात् व्यभिचारानुमितिः सत्र ॥ एकोपाधौ परस्येति ॥ व्यामत्वं व्याकरणात्मकत्वं स्यात् पाकजत्वं चेत्याम[illegible] यदि चोपाधित्वमेव [illegible] बुद्धिरिति वक्तव्यत्वासाध्यतावच्छेदकं तत्राह ॥ एकविंशत्यादिनाक्रमेण [illegible] येयोरिति ॥ स इह चारदर्शने व्यभिचारादर्शने रूपव्याप्तिग्राहकत्वसत्वेन तु व्यभिचारे
का मो मयोः साध्यसाधनयोः साधनो[illegible] चोत्पत्तिः कृत्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यस्य सत्त्वानुमानत्वात्कर्तृत्वोपाधिः स तत्र नास्तीत्यत आह सकर्तृक इति ॥ तत्त्वात्र हेति ॥ सत्रे [illegible] दुदाहरणदर्शनमिदं ॥ ननु वास्तविकोपाधिदर्शनं परस्ति नावः दृष्टान्तासिद्धमाशङ्कते ॥ नचानैकान्तिकत्वेनेति ॥ ननु ज्ञानं संदिग्धत्वं संदेहज्ञानार्थं तदुद्भावनं अनैकान्तिकत्वसंदेहोद्भावनं दर्शनप्रायेण तदुद्भावनस्य सांप्रदायिकत्वादित्यभिप्रायेणाशङ्कतेनुद्भावनं किमर्थमत आह भाचा कौमार
५३

मिति। अत्र न च रूपासिद्धेर् व्यतिरेकाद् हेत्वाभासत्वेन साधकतानुमाने जिज्ञासापातकज्ञानार्थं तदुद्भावनमिति माद्यं। नवीनमते चित्तादृशोद्भावनोपयोगो दूषणाय ति
जिज्ञासादिति॥ अनैकान्तिकत्वसंदेहोद्भावने तद्धेतुजिज्ञासाया असत्त्वा। यद्वा धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य न तु ज्ञानस्य तु स[illegible] स्वसाक्षि साचारे रा य मेवचा ज्ञाने को दु
पाक्षिको सत्राय स्यापरिहा यादि [illegible] देहेऽद्भावनस्य सादृ यो पाचेरथ्यि [illegible] त्वर्थ
पददायां सत्प्रतिपक्षो ज्ञापकत्वस्य सत्वादहृ पक्षत्वा पत्ते सिद्ध संगम न त्साह [illegible] त्वस्य हेतौ। सत्प्रतिपक्षो नतयनेनो बाधितत्वस्य सद्भावेन [illegible]
बतानि नहू धकता वाऽऽमिति नावः साध्यव्यापकत्वसंदेहे साधनव्यापकत्वनिर्णयस्य तेऽ। पक्ष धर्मत्वेनेति। पतद एव। बाधवसारादेव॥ रत मूप [illegible]
नेति॥ तस्मात् स्वापन्निहिति नावः॥ व्यतिरेके ऽसाधारण्यादिहेतु दूरयति न चेति। पक्षस्यैव सपक्षत्वादिति। हेतोश्च तद्व्याप्य त्वादिति भावः। पनन
तादृशं तु बाधे प्रत्युक्तं जतत्वा दिनेच्छा दिना स्वदि नास्यते विद्वव्यापि यारायहसंग्रहः॥ तत्रैव॥ साध्यव्यापक न ज्ञायते॥ नासाधारणं संप्रकृतिकरः प्रसू भौ दा
धारणय स्मदि सा ध्यसहचारधी प्रतिबंधेनानैय व्याप्ति धीप्रतिबंधः॥ व्यतिरेके व्याप्यादेरेनु साध्यतद भावयोर् विरुद्धत्वे बा सत्प्रतिपक्षे

तद्वृत्तिरेकस्य पक्षानसंदिग्धत्वं गमनसूत्रबयति [illegible] विद्याप्यत्वेनेति। साध्यव्यापकत्वसंदेह [illegible] पक्ष [illegible] स्याकृतितिरिति साध्यव्यापक
त्वसंदेहस्य जे

ना०३०
५४

दूषकताबीजं तदनुगमयन्नव्यभिचारवत्तामाह॥ प्रतिबन्धकतेत्यादिना॥ अन्वयव्याप्यग्रहस्य किञ्चित् [illegible] भावे हि [illegible] स्वरूपे विपक्षे वृत्तित्वाग्र
हदशायां सत्प्रतिपक्षस्योन्नायकत्वसम्भवादाह॥ पक्षेतरेति॥ यो नरूपि परीहारायव्याचष्टे॥ व्याप्ति [illegible] हेति॥ [illegible] ज्ञानाभाव द्वार कतामति [illegible]
५४ पक्षत्वाद्विशेषेणानवच्छिन्नस्य [illegible] भूताद्येतुरोधेन स्वतुल्य सोपाधिकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतापादनं व्यभिचारज्ञानत्वापादनं वि शेषत्वेन व
ह्यन्यत्वस्येत्यादि दूषणोदान मसङ्गतमेतत्त्वतन्त्रप्राये तदेव व्याचष्टे यो वाच्छिन्नत्वे षे॥ तत्पाज्ञमत्वच्छे स्योपाधिकत्वे समनुगमकृतितानाकत
प्रतिबन्धकत्वरूपस्य लिङ्गत्वस्य नवाद हेतुकारणतावच्छेदकृत्येति॥ तादृशज्ञानं॥ सोपाधिकत्वज्ञानं॥ मत्वपि सोपाधिकत्वेन सम [illegible]
मर्थमतान्तरमाह॥ व्यानोपाधिकत्वे [illegible] ज्ञानत्वेत्यादिना॥ विनाकारणं कृतेति॥ साक्षाद्विरोधितोऽज्ञानस्यज्ञनकृतज्ञानविघटनद्वारे
व प्रतिबन्धकत्वादिति कल्पनीयमिति॥ कारणत्वमिति॥ पर्यवसितं॥ से वोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतैव हेत्वाभासतेति॥ न तत्त्वस्य सा व्य
व्यापकत्वेत्यादि ग्रंथ इत्यर्थः यथाश्रुत ग्रंथे चेति॥ प्रतिबन्धकत्व रूपस्यप्रथमानुगतविघटकत्वहेत्वरस्यादिमतेति भावः एतत्प्रारम्भे दूषणं ग्र मौरारम
५४

पेक्षया प्रतिबंधकत्वमित्यत्र स्वतन्त्रस्य सामानाधिकरण्यस्य रसोपि वदति। यं खण्डयितुं इत्यानन्तर्य एव व्याप्यत्वासिद्धिप्रसंगात्कस्मादित्याह व्याप्यत्वासिद्धिरिति
व्याप्यत्वज्ञाने उपाधेरसंभवादाह प्रतिभावइति। साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वं साधनेवासाधनव्यापकत्वाव्याप्यत्वं इत्यनयोरन्वयो विरोधता
विरोधस्य भावमात्रेण दोषिकं व्यत्वादकस्तु जयेनेवाव्यापकत्वासिद्धेः उपलक्षणात् पुनरारोपेणमनुचितमतस्तद्भावमाह। विना धर्मिकत्वमिति। न चव्य
वस्थादिनामविना धर्मिकत्वमेवा प्रतिबंधकत्वं बाढमुक्तं तदेव परिहर्तुं पुनः शंकेति नाव: कारण विघटकत्वाभावेनाप्रतिबंधकत्वाशंकान
मनुचितं साध्याप्रसिद्धचक्रकत्वस्याभिसंजवादस्तत्तदर्शनमाह॥ विरोधिविषयत्वेति। तदभावत्वव्याप्यत्वविषयत्वेनेत्यर्थः। नु न पत्वे ये
ति साध्यव्यापकव्यभिचारित्वे [illegible] मत्र बहुधा दूषणं व्यभिचारस्यास्त। साध्यव्यापके व्यभिचारि यस्येति [illegible] स्य साध्यव्यापकव्यापकत्वेनेत्य
र्थः करणाय साध्यव्यभिचारिव्याप्तौ [illegible] दूषणे पत्नाहूर्तिः साध्यव्यापकत्वादिवि [illegible] चिन्त [illegible] पतेति [illegible] न साध्य व्यभिचारियस्येति बा ड
ग्राहिणा साध्यव्यापकत्व [illegible] द्धतिनाव: तस्मादिति मूलस्य ह्य बकनावत्स [illegible] ति [illegible] द्वयव्यस्यापि चिदनवाक्तेत्वानो

न०उ०

५५ सांतरमितिनिर्द्धारणमन्तु[illegible]स्वत्व[illegible]ह। तस्मादित्यादेरिति। ननु साध्यव्यापकत्वादि निरूपणे वोपा[illegible] येस्मिदि[illegible]शोपाधेरहूकत्व प्रस

ग इत्यत आह निश्चयपदस्यापीमः। ग[illegible]व संदेहदशा। यां रूपकता[illegible]स्या कथनान्यूनत्वमत आह यन्निश्चयप्रकारेति। तत्र [illegible]॥ उपाधिसंशय

55 स्य। यद्वेत्यादि। न्यायो न रूकर[illegible]मा[illegible]मानसदृतेन। [illegible]रूपत निश्चय[illegible] साध्यो[illegible] व्यम्निचारि निरूपकाधेकरणे हो[illegible] निकषो धा

मतया[illegible] संनिकर्ष[illegible] सुगपदे वोर[illegible] निर्णयाद्युपाधिनिर्णयस्य प्रयोजकत्वेन [illegible] वतीति भावः यद्यप्युपनात [illegible] नाना[illegible] कुवा रूजा

दिरूपविलन निश्चये[illegible] उपाधिनिर्णयस्य कुवि[illegible] उपयोगः स्वत्वमेवत[illegible] प्राप्यानि प्रावेण[illegible]। तथाजो[illegible] धृपन्यासे पद[illegible]स्य[illegible] चिन्ता

न[illegible] कवि[illegible] मानिकं[illegible] शान [illegible] नाव[illegible]। स्वत्रपघ स्वादिय के [illegible] यारा[illegible] माना[illegible] र[illegible]नुमानस्य व्यापावि[illegible]त्तिसा

ध्यसं[illegible]छिलेत्यादिना। ननु [illegible]दित्यादो गुणकर्मान्यत्व विशिष्टसत्त्वे[illegible] सा[illegible] [illegible]तावच्छेदकं[illegible]त्वात् [illegible] व्याप्ति [illegible] हानुमान

सा[illegible]घनमित्यत आह। साधनतावच्छेदकं इति। तथा[illegible] साधनतावच्छेदकमेव पक्षे तस्य उपाधि[illegible] यानि[illegible] साध्य[illegible] चितानवच्छे श्रीराम

५५

कदाचित् घटपटवृत्तित्वेन द्वित्वोपस्थितिः सैव स्यात् ततः प्राक्तनापत्तिः ततएवावच्छेदकभावस्यानुपस्थितावपि प्राग्दशादिना तत्प्रत्ययादेव॥ इदमत्रोत्तर
माह॥ विरुद्धयोरपीति॥ इदं त्वविरुद्धतामिया मन्तव्यं चैतेनैव [illegible] स्याप्रसिद्धिसूचनाय॥ तत्र ज्ञातत्वविशिष्टस्य प्रसिद्धत्वस्याप्रसिद्धिरि
ति भावः॥ तथात्वे चेति॥ द्वित्वादेः घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि॥ साधनेति॥ साध्यसाधनयोः निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य साध्य
वत्तावत्साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य च याप्यादित्यर्थः॥ ननु घटघटाभावप्रतियोगिता घटादिनिष्ठा या एवं द्वित्वमात
प्रसक्तमिति विज्ञाप्रतीति [illegible] नन्वनन्तप्रतियोगिताविच्छेदकाभावविवक्षायां तत्र घटत्वत आह॥ अंतरेति॥ एकैकेति॥ तेन घटत्वावच्छि
न्नाभावविषयक [illegible] चरमोत्पन्नस्य तत्र घटत्वावच्छिन्नाभावविषयकनिरासः [illegible] ज्ञानत्वादिति॥ तत्र घटत्व
तितलघटान्य [illegible] तत्र वृत्तितदन्यघटपटत्वावच्छिन्नेत्यवं क्रमेण तादृशप्रतीतेः [illegible] दनेपि प्रसङ्गान्तरोति ती ती

न्या० सि० २
४९

56

रुपपादयितुं [illegible] पटे [illegible]स्सद्दत्यत्र तु घटत्वपटत्वान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताका[illegible]त्वमनुगतानतिप्रसक्तं च
वयहत्वपर्याप्त[illegible]कुत्र[illegible]त्वात्म[illegible]कुत्रापि न संभवतीति इत्याद्रमे घमु कांवच्छुतरस्तत्रापि अन्यतरत्वानुगतत्वे धीत्वादिना हूषसाधक
मे वेति चावच्छे[illegible]त्रेदे[illegible]टपटोभ न स्तद्दत्यत्र द्वित्वसामान्यं न प्रतियोगितावच्छेदकं पद्वयवृत्ति द्वित्वयवति घटपटोभय स्तद्दति प्रत्ययात् न
द्वित्वविशेषस्यात् द्वित्वानां न नुगमात्वात्तत्तद्द्वित्वत्वेनानुपस्थितेः न घटपटवृत्तिद्वित्वं द्वित्वस्य घटादिरिति वानुपस्थितावाधितु प्राप्तस्य
पात् न च तत्वादिघटादिमत्यच्छेत्याद्यत्ययात् किंतु द्वित्वे तद्धर्मितावच्छेदकोस्तं घटत्वपटत्वं च तत्प्राप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च व्यास
न्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं च घटपटो न पमितिन कोपि विशेषः घटोन स्तद्दत्यं द्वित्वे पर्याप्तिसंबंधेन घटत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकत्वे
जावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकत्वेकसम्बन्धवृत्तित्वेन तेनैक घटवत्यपि घटमात्रापद्वित्वं तत्र घटस्तत्त्वेपि घटोन स्तद्दति प्रतीतेर्नोपपत्तेरेव

पटत्वादिकेवस ३

तत्राप्य विशेष त्वीकृत्य मित्यर्थः

न

एतादृशप्रतीतिरिव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वे नेत्यर्थः २

श्रीराम
४९

मन्यत्राषि॥यथानुगतवमुक्तं॥ननु तन्नयस्य प्रतियोगित्वेपि प्रत्येकस्य प्रतियोगित्वात् कथं समाधानमतआह॥तदुन्नयत्वमेवेति॥ मन्त्ववच्छेद
प्र काघटितलक्षणेतद्दोषतादवस्थ्यमतआह॥ स्वपमाणेति॥ स्वस्यमाणोवच्छेदकत्वं शेयमत्रलक्षणेतत्त्वेत्यर्थः॥ तथाच साधनेनेति॥ अ
यप्रतियोगितया स्वेदकं यत्तु आवच्छिन्नत्वं विशेषणतावित्रेषावच्छिन्नत्वं नावतत्त्वं॥ तेन धर्मवानुवत्केरित्या दोषवह्निसमानाधिक
रणात्राव प्रतियोगितावच्छेद कथा यो गोलकत्वेदत्वादेर्विषयिता दिसी वंचांव च्छिन्नधर्मवल्लिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वे पिन क्षतिः॥ नचावि षयिता या गोलकत्वेदत्ववन्नइज्ञानस्याभावीयवि शेषणतया यो भाव स्तस्य धर्म [redacted] समानाधिक तरा
रणत्वादेकसींबंधावच्छिन्नावस्यप्रतियोगितयो विवक्षणेविनानिस्त्यादइतिवाच्यं॥ तादृशइदानत्वस्य नावायविशेषणता
रूपव्याधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभा यो गोलकत्वेदत्वस्यगुरुकतयातत्रघटकत्वभुयत्वं विंविस्यदा यैवविवक्षितया प्रति

पं०।सि०२
४७

त्व

योगितावच्छेदकत्वात्॥ गुरुधर्मि[illegible]वच्छेदकत्वे [redacted] प्रतियोगितावच्छेदकतापि एकसंबंधेन विद्[illegible]तेऽयं॥ यद्यपीव
च्छिन्नेति॥ यत्साध्यतावच्छेदकाव[illegible]तेन गुणत्वकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादेः जातिसम[illegible]धिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेद[illegible]समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः॥ यथाश्रुतेनुपपत्तिं दर्शयति॥
एतेनेति॥ याव[illegible] [redacted] वच्छे[illegible]रवच्छिन्ने अन्योन्याभावविशेषवली॥ अत्र क्रमेण [redacted] पत्तिमाह॥ सर्वत्रेत्यादि॥ अवच्छिन्नेत्यप्रसिद्धिरित्यग्रे
तनेनान्वितेः॥ अतिप्रसंगस्था[illegible]वाद्धिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानां यावत्त्वावच्छिन्नाभावो [redacted] धूमत्वेच
यावत्त्व रणेपीत्यतिव्याप्त्या घनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं देयं॥ तथा सा प्रसिद्धिः॥ यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया यावताम
भावस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। आदिना तादृश यावत्गगनो नयत्वादि परिग्रहः॥ तथाप्रसिद्धेः॥ एतद्रूपवानेतद्रूसादि [redacted] त्यादोऽप्यभाव

ऽ
द्रव्यं रचिपिवीत्वादित्यादौ तादृशाभावानां द्रव्यत्वपरत्वाद्य भावानामेकाधिकरण तत्प्रतियोगिक ३ कत्वस्य
श्रीराम
४७

प्रसिद्धेरिति भावः १

रीतमिति भावः॥ ननु साधारणव्यतिरेकव्याप्ति योगिनापुणाचिन्नाव्यभिचारो न पक्षस्य निष्ठत्त्वहेतुतावच्छेदकवत्त्वासत्त्वमत आह दूषणमिति॥ इदं साधारणविप
क्षयस्मात्तासत्त्वाभिधानेनत्राप्यतत्त्वासत्त्वं न सपक्षवृत्तितिरेकेनेत्य पक्षपातादिना॥ अन्यथा व्याप्तिग्रहः प्रतिबन्धो साधारण्यसत्त्वकत्वमात्रं सपक्षवृत्तित्वाह
व्यतिरेकि दोषेति॥ सत्प्रतिपक्षो न्यायवन्न पाहृ पक्षत्व न सपक्षवृत्तितामाह सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्येति॥ तामाह व्यतिरेकिणो पाये: सत्प्रतिपक्षोत्था
पक्षत्वे॥ असाधारणं॥ व्यतिरेकि[illegible]साधारणं॥ साध्यव्यापकतामाह प्रमाणेत्यस्यानासत्त्वे अवच्छिन्न साध्यव्यापकस्याविशेषणाकृत्वादेशाभाव
त्वस्याहेतोः प्रतिपक्षो न्यायनो[illegible]ति॥ प्रति पक्षः साध्याभाववान् पक्षः पक्षाव[illegible]भिन्नमपि पक्षधर्मीवच्छिन्न साध्यव्यापकत्व तदु न्यायनो प
मिकं पक्षविषय[illegible] य[illegible]क[illegible] यस्तद[illegible] नपाधित स्यानासतयारत दत्त भावए इति भावः उपाध्या लाघा[illegible]अपोड[illegible]
माह तदपमिति॥ यत्र[illegible] यथा चेन पाद शो व्यभिचार सत्प्रतिपक्षो भासामान्यतोसिद्धित ठ[illegible] एवित्रोषंदर्शो यतिस्व चे
त्यादिना॥ सामान्यादेक स्त्वेन तन्मात्रेण उपादेयपालता प्रलनानुमित्यर्वेरोचिनपाना सत्त्वमिति दर्शो यि[illegible] न व्याप्तिहे के स्यादिनापदे
कदेशोनाद शोपा[illegible]नावच्छित्ति॥ एकदे[illegible]नाद शोपाध्य जावच्छन्ने॥ रा पक्षसिद्धिकदे शा नाद शा स्वपक्ष व्याव[illegible]विपर्ययस्य॥ एकदेशा

ग्र०५०
५८
58

इति॥ पक्षैकदेशमात्रविषयकत्वं तन्नावश्यं क्वचित्तादिरोपिरूपर्थः॥ तादृशाविद्धाति॥ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध ... साध्यविप
र्ययस्यासत्त्वम् उक्तं तत्राप्यविद्धपदस्यासार्थकत्वं अज्ञाताकुले दूषणं च दर्शयति॥ साध्यविपर्ययस्यासत्त्वं साध्यव्यतिरेकप्रति
योगित्वं अतो पाधिकत्वे प्रयोजकमिति भावः॥ साध्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनिश्चितेन साध्यव्यतिरेकनिश्चयसंभवादिति भावः॥ तथ्य॥ साध्य
विपर्ययस्य॥ सिद्धसाधनादिति॥ अप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेकस्य संभवाहितिभावः॥ सर्वसाधनव्यतिरेकित्वं नासत्त्वे तत्रमिति कश्चिद्वि
त्वदोषवजात्रसक्तं॥ शेषाप्यनुक्रमविशेष्याति॥ पूर्वैत्यादिना॥ कर्मणा दूषणमाह व्यक्तिवेति॥ उपाधित्वा नियमेय धूमवान् वह्नेरित्यत्र ना
य धूमवान् आर्द्रेन्धनाभावादित्यत्र ... स्वोपाधिव्यापकत्वात् अनुपा॰ घटप्रसङ्गो नियमः ... आर्द्रेन्धनाभावादित्यत्र प्रति
हेतौ धूमवान् वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनाभावाव्यापकत्वं सर्वसाधनव्यतिरेकित्वात् इन्धनस्यानुपाधित्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥ उपाधित्वाभावापत्तिरिति॥ प्रसङ्गादि
त्यत्र मतेनाह्यतः॥ सत्प्रतिपक्षमात्रमिति॥ व्यतिरेके सर्वहेतोरिति शेषः॥ तत्सत्त्वात्॥ पूर्वस्य साधनव्यतिरेकस्योपाधेरत्यसत्त्वात्॥ ननु धू
मवान् वह्नेरित्यत्रस्यापनापत्तेः धूमवानार्द्रेन्धनाभावादित्यत्रप्रतिपन्नतायां पूर्वसाधनव्यतिरेकाभावेनोपाधिरयोगोलके धूमाभाववत्वे श्रीराम

५

वह्न्यभावस्य सत्वेन साध्याव्यापकत्वादत आह॥ अभावत्वेपीति॥ उक्तस्थले साध्याव्यापकत्वमते स्थापनाहेतौ व्यभिचारित्व एव स्यात्
धूमाभाववति वह्न्यभावाभावस्य च ग्रहाद् उक्तरूपनिश्चयाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्तदानीं साध्यव्यापकत्वग्रहादिसम्भवः
वह्नौ वह्न्यभावा॥ तदानीं स्थापनाहेतौ व्यभिचाराग्रहकाले॥ तुल्येन॥ साध्याव्यापकत्वेन॥ यद्यपि धूमाभाववति वह्निरित्याकारकं तादृश
नं ज्ञानं वह्न्यभावाभावप्रकारकं च ज्ञानं तत्रैव स्थापनाहेतौ व्यभिचाराग्रहात् साध्याव्यापकत्वग्रहात् सत्प्रतिपक्षत्वमक्षतमेव तत् स्यादिति चे
चारकस्य धूमाभाववति वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिज्ञानं न कोटिकं नक्कि स केनापि ज्ञानेन स न वा तादृशानिवारक सत्प्रतिपक्षोच्छेदो धूमः
उपन्यासासंभवादिति॥ एवं साधनव्यतिरेकस्थलेप्युन्नेतव्यं॥ अत एव सत्प्रतिपक्षस्यानोच्छेदापत्तावत्र यान वक्ष्यति तत्र स्थापनाहेतुव्याप्तिग्रा
हकानुकूलत्वं न वस्तुत्वमित्यर्थः॥ ननु प्रकृते स्यादिति श्रीस्य इत्युक्तं व्यापकसमय हेतौ जात्यात्मकपक्षसमये इत्युक्ता एकक एव पक्षसमये
सर्वं च सादेवेति॥ अन्यानासादित्येव कार्यं॥ अतो॥ एवं साधनव्यतिरेकः॥ ननु हि त्यादिरूपसकलकं का[illegible]रूपादि स्पत्र स्थापनायां

१०.७०

प्रमितिसत्त्वस्य प्रागभावत्वेनः क्वापि व्याप्यत्वेनाभिमतत्वस्य सर्वसाधनव्यतिरेकेण न भवति। एकहित्वादिकं न सकलहेतुं शशादावुक्तत्वा
द्धेयमात्यन्तरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं निरूपयितुं कदाचित्कत्वव्यापकस्य दुरुपपादत्वेति कथमात्मत्वं व्यवच्छिन्नमिति कृत्यादिकत्वेनेति। तथा
च हिंसादिकं सकर्तृकं कदाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वं कदाचित्कत्वव्यापकं तद्व्यतिरेकस्य सर्वस्मिन्निति न दोषः। हिंसादिकं सकर्तृकं
जन्यत्वादित्यत्र हेतौ हिरण्यादिध्वंसमात्यन्तरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके नित्यत्वे यद्यपि तद्व्यतिरेकेना जन्यत्वरूपसाधनव्यापकत्वं तथापि
ति न सदुपाधित्वमिति न दूषितो दोष इति॥ ग।०।२।

१२८

न्या० रत्ना
५८